

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική
Ιστορία»**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Ακαδημαϊκό έτος 2025-2026

Θέμα:

***«Η οικιακή εργασία μέσα από τα μάτια της αστικής κοινωνίας τέλη 19^{ου}
αρχές - 20^{ου} αιώνα»***

Ονοματεπώνυμο

Ευθυμία Καραβατά

Αριθμός Μητρώου

527929

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ελευθερία Ζέη

Ιούνιος 2026

Στον σύζυγό μου,
στα παιδιά μου
και στη μητέρα μου,
που πιστεύουν σε εμένα
και γίνονται η δύναμή μου...

Περίληψη

Σκοπός: Σκοπός της εργασίας είναι να διερευνήσει πώς η οικιακή εργασία και οι φορείς της συγκρότησαν την αστική καθημερινότητα, τις έμφυλες ιεραρχίες και τους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου στην Ελλάδα.

Μεθοδολογία: Η μελέτη ακολουθεί ποιοτική ιστορικοερμηνευτική προσέγγιση, συνδυάζοντας νομοθετικά κείμενα, εγχειρίδια, Τύπο, λογοτεχνικές και αρχειακές πηγές, καθώς και δευτερογενή βιβλιογραφία για την ανασύνθεση της αστικής οπτικής.

Αποτελέσματα: Η βιβλιογραφική διερεύνηση ανέδειξε ότι η οικιακή εργασία υπήρξε κατεξοχήν γυναικείος και παιδικός χώρος επισφάλειας, εξάρτησης και αορατότητας, ενώ λειτούργησε ως βασικός μηχανισμός πειθάρχησης και κοινωνικής απορρόφησης.

Συμπεράσματα: Η εργασία καταλήγει ότι η οικιακή εργασία αποτέλεσε κεντρικό πεδίο συγκρότησης της αστικής κοινωνίας, όπου τάξη, φύλο, ηλικία και μετανάστευση διασταυρώθηκαν μέσα από σχέσεις ελέγχου, εξάρτησης και ανισότητας.

Abstract

Aim: The aim of this study is to examine how domestic work and its subjects shaped urban daily life, gender hierarchies, and broader mechanisms of social control in modern Greek society.

Methodology: The research adopts a qualitative historical-interpretive approach, combining legislation, domestic manuals, newspapers, literary and archival sources, together with secondary scholarship, in order to reconstruct the urban perception of domestic service.

Findings: The literature shows that domestic work constituted a predominantly female and child-based field of precarity, dependency, and invisibility, while also functioning as a mechanism of discipline, social absorption, and class reproduction.

Conclusions: The study concludes that domestic work was a central institution of urban society, where class, gender, age, and migration intersected through enduring relations of control, dependence, discipline, and structural inequality.

Πίνακας Βασικής Ορολογίας και Ορισμών

Όρος	Ορισμός
Οικιακή εργασία	Μορφή εργασίας που παρέχεται εντός του ιδιωτικού χώρου της οικίας και περιλαμβάνει καθήκοντα όπως καθαριότητα, μαγείρεμα, φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων, συχνά εκτός επίσημης εργατικής νομοθεσίας.
Υπηρέτρια	Γυναίκα εργαζόμενη που απασχολείται σε αστικό νοικοκυριό, συνήθως με χαμηλή αμοιβή, σε σχέση εξάρτησης από την εργοδοτική οικογένεια.
Ψυχοκόρη	Ανήλικο ή νεαρό κορίτσι που τοποθετείται σε οικογένεια για εργασία με αντάλλαγμα στέγη και τροφή, συχνά με την υπόσχεση μελλοντικής αποκατάστασης.
Έμφυλος καταμερισμός εργασίας	Η κοινωνικά κατασκευασμένη κατανομή εργασιών μεταξύ ανδρών και γυναικών, όπου οι γυναίκες συνδέονται κυρίως με τον ιδιωτικό και οικιακό χώρο.
Παιδική εργασία	Η απασχόληση ανηλίκων σε εργασιακές δραστηριότητες, συχνά σε συνθήκες εκμετάλλευσης και χωρίς νομική προστασία.
Αστική οικία	Ο χώρος της οικογενειακής ζωής στις πόλεις, που λειτουργεί ως πεδίο εργασίας, κοινωνικού ελέγχου και αναπαραγωγής κοινωνικών ρόλων.

Ιδιωτικός χώρος	Το οικιακό περιβάλλον που θεωρείται προστατευμένο από κρατική παρέμβαση, γεγονός που συχνά αποκρύπτει μορφές εκμετάλλευσης.
Κοινωνική εξάρτηση	Η σχέση κατά την οποία το άτομο εξαρτάται οικονομικά και κοινωνικά από άλλους, περιορίζοντας την αυτονομία του.
Φιλανθρωπία	Μηχανισμός κοινωνικής παρέμβασης που παρουσιάζεται ως προστατευτικός, αλλά συχνά λειτουργεί και ως μέσο πειθάρχησης και ελέγχου.
Αστικοποίηση	Η διαδικασία ανάπτυξης των πόλεων και μετακίνησης πληθυσμών προς αυτές, που δημιουργεί νέες μορφές εργασίας και κοινωνικών ανισοτήτων.
Προσφυγικοί πληθυσμοί	Πληθυσμοί που μετακινούνται αναγκαστικά (π.χ. μετά το 1922), εντασσόμενοι συχνά σε χαμηλά αμειβόμενες μορφές εργασίας.
Αόρατη εργασία	Εργασία που δεν καταγράφεται επίσημα και δεν αναγνωρίζεται ως παραγωγική, παρότι είναι απαραίτητη για την κοινωνική αναπαραγωγή.
Κοινωνικός έλεγχος	Οι μηχανισμοί μέσω των οποίων ρυθμίζεται η συμπεριφορά των ατόμων (π.χ. επιτήρηση, ηθικοί κανόνες).
Ηθική πειθάρχηση	Η επιβολή κανόνων συμπεριφοράς που σχετίζονται με αξίες όπως η υπακοή, η σεμνότητα και η εργατικότητα.
Εργασιακή επισφάλεια	Κατάσταση ασταθούς και ανασφαλούς απασχόλησης, χωρίς σταθερά δικαιώματα ή προστασία.
Μεσοπόλεμος	Η περίοδος μεταξύ των δύο Παγκοσμίων Πολέμων (1918–1939), που χαρακτηρίζεται από κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές.

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη.....	3
Abstract.....	4
Πίνακας Βασικής Ορολογίας και Ορισμών	5
Εισαγωγή	9
Κεφάλαιο 1: Η Διαμόρφωση της Οικιακής Εργασίας και της Αστικής Κοινωνίας στην Ελλάδα (19ος – αρχές 20ού αιώνα).....	11
Κεφάλαιο 2: Γυναικεία και παιδική εργασία στην οικιακή υπηρεσία: ο θεσμός της ψυχοκόρης στον ελληνικό χώρο	18
Κεφάλαιο 3: Έλεγχος, εποπτεία και ρύθμιση της οικιακής εργασίας.....	24
Κεφάλαιο 5: Οικιακή εργασία στην αστική κοινωνία: έλεγχος, αορατότητα και πολιτισμική ενσωμάτωση.....	33
Κεφάλαιο 6: Η οικιακή εργάτρια ως καθρέφτης της αστικής κυρίας: πειθαρχία, φροντίδα και εξουσία.....	41
Κεφάλαιο 7: Οικιακή εργασία και γυναικεία εμπειρία: σωματικοί κίνδυνοι, μετανάστευση και σιωπές.....	46
Κεφάλαιο 8: Οικιακή οικονομία. Η «καλή κυρία» και η «υπηρέτρια».....	49

Κεφάλαιο 9: Αναπαραστάσεις της οικιακής εργάτριας στον Τύπο και τη λογοτεχνία.....	55
Συμπέρασμα.....	63
Πρωτογενείς πηγές	66
Αμαλίσκειον Οικοτροφείον Θηλέων. «Η Ιστορία μας». Πρόσβαση 16 Ιουνίου 2026. https://amalieion.gr/to-amalieion/i-istoria-mas/	66
Άσυλον Ανιάτων. «Ιστορία». Πρόσβαση 16 Ιουνίου 2026. https://asylonaniaton.gr/istoria/	66
Δευτερογενείς πηγές.....	68
Ελληνόγλωσσες πηγές	68
Ξενόγλωσσες πηγές	70

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η οικιακή εργασία και τα υποκείμενά της έγιναν αντιληπτά, οργανώθηκαν και αναπαραστάθηκαν από την αστική κοινωνία της Ελλάδας στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Σε μια περίοδο σημαντικών κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών, η οικιακή εργασία αναδείχθηκε σε βασικό στήριγμα του αστικού νοικοκυριού και σε κρίσιμο πεδίο όπου διασταυρώθηκαν η τάξη, το φύλο και η κοινωνική εξάρτηση. Η μελέτη βασίζεται σε συνδυασμό πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, που επιτρέπει την ανασύσταση της «αστικής ματιάς» πάνω στην οικιακή εργασία, αλλά και την ανίχνευση των έμφυλων και ταξικών στερεοτύπων που τη διαπερνούν. Στις πρωτογενείς συγκαταλέγονται ο περιοδικός Τύπος — η *Εφημερίς των Κυριών*, η *Εστία*, ο *Ριζοσπάστης*, το *Σκριπ* — με άρθρα, χρονογραφήματα και αγγελίες που αποτυπώνουν τον δημόσιο λόγο για τις υπηρέτριες, τα εγχειρίδια οικιακής οικονομίας του Ζάνου Βασίλαρου και του Ξενοφώντα Ζυγούρα, νομοθετικά κείμενα και διοικητικές ρυθμίσεις, καθώς και λογοτεχνικά έργα του Παπαντωνίου. Στις δευτερογενείς αξιοποιείται ελληνική και ξενόγλωσση ιστοριογραφία, με κεντρικά έργα αναφοράς το βιβλίο της Χαντζαρούλα *Σμιλεύοντας την Υποταγή*, τα κεφάλαια των Ζέη, Σαλίμπα, Χιονίδου και Ιωαννίδη στον συλλογικό τόμο *Υπηρέτριες και υπηρέτες* και τη διδακτορική διατριβή της Hantzaroula, καθώς και ευρύτερη βιβλιογραφία για την ελληνική κοινωνική ιστορία και την ιστορία του φύλου, της οποίας η συμβολή είναι εξίσου πολύτιμη.

Η ιστορία της οικιακής εργασίας πάσχει από «αρχειακή σιωπή». Τα δημόσια αρχεία ελάχιστα καταγράφουν υπηρέτριες, οι συμβάσεις είναι άτυπες, οι υποθέσεις κακομεταχείρισης σπανίως φτάνουν στα δικαστήρια. Καθοριστικές είναι οι

προφορικές ιστορίες, οι οικογενειακές μνήμες, οι μικρές σημειώσεις σε φιλανθρωπικά μητρώα, οι αγγελίες του Τύπου, οι λογοτεχνικές και θεατρικές εικόνες.

Η ερμηνεία απαιτεί προσοχή, οι αφηγήσεις είναι εκ των υστέρων, συχνά επενδυμένες με ντροπή, υπερηφάνεια ή σιωπή. Γι' αυτό η διασταύρωση πηγών προφορικών, έντυπων, υλικών είναι αναγκαία. Οι αναπαραστάσεις αυτές δεν είναι απλώς καθρέφτης της πραγματικότητας, την πλάθουν.

Η υπηρεσία που διαρκώς εκτελεί αλλά σπάνια «ομιλεί» με δική της φωνή αναπαράγει την κοινωνική αορατότητα. Η σπάνια στιγμή όπου η υπηρέτρια αποκτά λόγο όπως για να καταγγείλει αδικία ή να αρνηθεί εντολή συχνά προβάλλεται ως ανατροπή που καταλήγει πάλι σε αποκατάσταση της τάξης είτε με την αποχώρησή της είτε με την επιβολή κυρώσεων.

Η μελέτη της οικιακής εργασίας αποκαλύπτει ιστορίες γυναικών που εισήλθαν σε ξένα σπίτια εξαιτίας κοινωνικής πίεσης ή ως λύση ανάγκης, είτε επειδή η φτωχική οικογένεια θεωρούσε ντροπή να εργαστούν σε δημόσιους χώρους είτε γιατί αναζητούσαν διαφυγή από απειλητικές και επικίνδυνες συζυγικές συνθήκες. Πολλές από αυτές τις γυναίκες έζησαν στο περιθώριο της οικογενειακής μνήμης χωρίς να αφήσουν ουσιαστικά ίχνη, παρά μόνο ελάχιστες προσωπικές αναμνήσεις συχνά αμήχανες, αποσπασματικές και δυσπρόσιτες.

Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, η ελληνική κοινωνία εισέρχεται σε μια περίοδο άνισης αλλά αισθητής αστικοποίησης. Την ίδια στιγμή, η ελληνική εκβιομηχάνιση παραμένει περιορισμένη σε σύγκριση με τη Δυτική Ευρώπη και αδυνατεί να απορροφήσει μαζικά γυναικεία και ανήλικα εργατικά χέρια. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, πολλές γυναίκες και κορίτσια από φτωχές αγροτικές ή νησιωτικές οικογένειες κατευθύνονται προς την οικιακή υπηρεσία, η οποία εμφανίζεται ως λύση επιβίωσης, αλλά στην πράξη εντάσσεται σε σχέσεις εξάρτησης και ανισότητας.

Η οικιακή εργασία υπήρξε κατεξοχήν γυναικεία μορφή απασχόλησης και οργανώθηκε κυρίως ως εσωτερική υπηρεσία με διαμονή στο σπίτι του εργοδότη. Παράλληλα, στην ελληνική περίπτωση εμφανίζει ειδικά χαρακτηριστικά, όπως ο θεσμός της ψυχοκόρης, οι ισχυροί αγροτικοί και νησιωτικοί δίαυλοι μετακίνησης προς τα αστικά κέντρα και, αργότερα, η σύνδεσή της με τις προσφυγικές στρατηγικές

επιβίωσης μετά το 1922. Η σημασία της δεν περιορίζεται στην κάλυψη πρακτικών αναγκών του νοικοκυριού, αλλά συνδέεται με τη συγκρότηση της αστικής οικίας ως χώρου τάξης, ηθικής ευπρέπειας και κοινωνικής διάκρισης.

Κεντρικό αναλυτικό εργαλείο της μελέτης αποτελεί η οπτική της αστικής κοινωνίας δηλαδή το σύνολο των αντιλήψεων και αξιών μέσω των οποίων η αστική τάξη κατασκευάζει και νομιμοποιεί σχέσεις εξουσίας μέσα στον ιδιωτικό χώρο. Μέσα από αυτή την οπτική, η υπηρέτρια δεν εμφανίζεται απλώς ως εργαζόμενη, αλλά ως πρόσωπο που πρέπει να επιβλέπεται, να πειθαρχείται και να προσαρμόζεται στις απαιτήσεις του αστικού νοικοκυριού. Έτσι, η οικιακή εργασία αναδεικνύεται όχι μόνο ως οικονομική δραστηριότητα, αλλά και ως μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου και καθημερινής αναπαραγωγής ανισοτήτων.

Η εργασία θα εξετάσει την προέλευση των οικιακών εργαζομένων, τις μορφές και τις συνθήκες απασχόλησής τους, τις κοινωνικές τους αναπαραστάσεις στον Τύπο και στη λογοτεχνία, καθώς και τις θεσμικές όψεις και νομοθετικές ρυθμίσεις του φαινομένου μέχρι τον Μεσοπόλεμο. Στόχος είναι να αναδειχθεί ότι η οικιακή εργασία δεν αποτέλεσε περιθωριακή όψη της κοινωνικής ιστορίας, αλλά βασικό πεδίο μέσα από το οποίο συγκροτήθηκε η αστική καθημερινότητα και οι ιεραρχίες της.

Κεφαλαίο 1: Η Διαμόρφωση της Οικιακής Εργασίας και της Αστικής Κοινωνίας στην Ελλάδα (19ος – αρχές 20ού αιώνα)

1.1 Η οικιακή εργασία και το αστικό νοικοκυριό στα τέλη του 19ου αιώνα: ορισμοί και ιστορικό πλαίσιο

Η οικιακή εργασία, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, νοείται ως το σύνολο των καθημερινών εργασιών φροντίδας, καθαριότητας, μαγειρικής, συντήρησης και εξυπηρέτησης που εκτελούνται μέσα στον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού για λογαριασμό μιας άλλης οικογένειας, συνήθως με αντάλλαγμα στέγη, τροφή, μικρή αμοιβή ή έναν συνδυασμό αυτών. Στα τέλη του 19ου αιώνα η εργασία αυτή λαμβάνει κυρίως τη μορφή της εσωτερικής υπηρεσίας, δηλαδή της μόνιμης εγκατάστασης της

εργαζόμενης στο σπίτι του εργοδότη, υπό καθεστώς συνεχούς διαθεσιμότητας και στενής επιτήρησης. Η οικιακή εργασία δεν αποτελεί απλώς πρακτική υποστήριξη του νοικοκυριού, αλλά κοινωνική σχέση εξάρτησης, καθώς η εργαζόμενη εντάσσεται σε ένα περιβάλλον όπου τα όρια ανάμεσα στην εργασία, την υπακοή, την ηθική συμμόρφωση και την προσωπική ζωή παραμένουν ασαφή¹. Το αστικό νοικοκυριό, αντίστοιχα, δεν είναι μόνο ο χώρος διαβίωσης της οικογένειας, αλλά βασικός θεσμός κοινωνικής οργάνωσης, όπου αποτυπώνονται οι αντιλήψεις περί τάξης, καθαριότητας, σεβασμού, φύλου και κοινωνικού κύρους.

Η διαμόρφωση αυτού του τύπου νοικοκυριού στην Ελλάδα συνδέεται με τις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Η ανάπτυξη της Αθήνας, του Πειραιά η σταδιακή ενίσχυση των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων και η υιοθέτηση ευρωπαϊκών προτύπων ζωής διαμόρφωσαν νέες ανάγκες καθημερινής οργάνωσης και αναπαράστασης της οικογενειακής ζωής². Την ίδια στιγμή, η περιορισμένη βιομηχανική ανάπτυξη, η αγροτική φτώχεια και η εσωτερική μετανάστευση νεαρών γυναικών από την ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα τροφοδότησαν ένα διαθέσιμο σώμα φθηνής γυναικείας εργασίας, το οποίο απορροφήθηκε κυρίως στην οικιακή υπηρεσία. Μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, η οικιακή εργασία αναδείχθηκε σε αναγκαίο στήριγμα της αστικής καθημερινότητας, αλλά και σε πεδίο όπου οργανώθηκαν σχέσεις πειθαρχίας, ηθικού ελέγχου και ταξικής διαφοροποίησης³.

1.2 Παιδική εργασία και εργασία στον οίκο

Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, η παιδική και γυναικεία εργασία στον οίκο συνδέεται άμεσα με τη φτώχεια, την περιορισμένη αγροτική αυτάρκεια και την αδυναμία της ελληνικής οικονομίας να απορροφήσει με άλλους τρόπους το φθινό

¹ Ποθητή Χαντζαρούλα, *Σμιλεύοντας την υποταγή: Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2012).

² Violetta Hionidou, "Domestic Service on Three Greek Islands in the Later 19th and Early 20th Centuries," *The History of the Family* 10, no. 4 (2005): 473–489.

³ Polly Thanailaki, "Female Education and Women Domestic Servants in Greece in the Second Half of the 19th Century," *Παιδαγωγικός Λόγος* 19, no. 1 (2013): 27–38.

γυναικείο εργατικό δυναμικό. Στα φτωχά και εργατικά νοικοκυριά, το σπίτι δεν αποτελούσε αποκλειστικά χώρο ιδιωτικής ζωής, αλλά συχνά μετατρεπόταν σε τόπο παραγωγής, συμπληρωματικής απασχόλησης και καθημερινής επιβίωσης. Γυναίκες και παιδιά συμμετείχαν σε ένα ευρύ φάσμα οικιακών ή κατ' οίκον εργασιών, όπως ράψιμο, συσκευασία, καθαρισμός και μικροεργασίες, εντάσσοντας την εργασία στον ίδιο τον ιστό της οικογενειακής ζωής. Η πραγματικότητα αυτή δείχνει ότι, για τα λαϊκά στρώματα, ο διαχωρισμός ανάμεσα στην παραγωγή και την κατοικία παρέμενε ατελής, γεγονός που ενίσχυε τη δυσδιάκριτη θέση της παιδικής εργασίας και νομιμοποιούσε κοινωνικά τη συμμετοχή ανήλικων κοριτσιών στην οικιακή υπηρεσία⁴.

Η ανηλικότητα υπήρξε καθοριστική διάσταση της οικιακής εργασίας. Πολλά από τα κορίτσια που εισέρχονταν στην υπηρεσία ήταν ουσιαστικά παιδιά, τα οποία δεν βίωναν την παιδική ηλικία ως περίοδο εκπαίδευσης, παιχνιδιού και προστασίας, αλλά ως φάση πρώιμης ένταξης στην εργασία. Σε αντίθεση με το αστικό ιδεώδες της παιδικής ηλικίας, που αφορούσε κυρίως τα παιδιά των εύπορων οικογενειών, τα παιδιά των φτωχών στρωμάτων συμμετείχαν από νωρίς στην οικογενειακή οικονομία, είτε ως βοηθοί μέσα στο σπίτι είτε ως ανήλικες εργαζόμενες σε ξένα νοικοκυριά. Η πρόσληψη κοριτσιών από εργοδοτικές οικογένειες παρουσιαζόταν συχνά υπό τον μανδύα της «ανατροφής», της «προστασίας» ή της «μάθησης», στην πράξη όμως απέκρυπτε μια άνιση εργασιακή σχέση χωρίς σαφές ωράριο, κατοχυρωμένη αμοιβή ή δυνατότητα ελέγχου. Η επιθεώρηση εργασίας επικεντρωνόταν κυρίως στους βιομηχανικούς και βιοτεχνικούς κλάδους, ενώ ο οίκος, ως ιδιωτικός και ηθικά προστατευμένος χώρος, έμενε σε μεγάλο βαθμό εκτός εποπτείας. Έτσι, η παιδική οικιακή εργασία παρέμενε ελάχιστα ορατή θεσμικά, παρά το γεγονός ότι ορισμένα φιλανθρωπικά ιδρύματα, οικοτροφεία και ορφανοτροφεία κατέγραφαν τοποθετήσεις κοριτσιών σε σπίτια, ασκώντας μόνο περιορισμένη και αποσπασματική παρακολούθηση⁵.

⁴ Μαρία Σβώλου, «Η Ελληνίδα εργάτρια», *Ο Αγώνας της Γυναίκας* 1, αρ. 7 (1924).

⁵ Ο.π.

1.3 Η έννοια του υπηρέτη και το αστικό νοικοκυριό

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, η επιταχυνόμενη δυτικοποίηση της καθημερινής ζωής και η σταδιακή διαμόρφωση της ελληνικής αστικής κοινωνίας ενίσχυσαν την ανάγκη για νέες μορφές οικιακής οργάνωσης, ιεράρχησης και κοινωνικής ευπρέπειας. Οι φαναριώτικες και εύπορες ελίτ, ως φορείς ευρωπαϊκών προτύπων συμπεριφοράς και οικογενειακής ζωής, λειτούργησαν ως πρότυπα μίμησης για τα μεσαία αστικά στρώματα, τα οποία επιδίωξαν να οργανώσουν τον ιδιωτικό τους χώρο σύμφωνα με αντιλήψεις τάξης, καθαριότητας, πειθαρχίας και κοινωνικού κύρους⁶. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το αστικό νοικοκυριό δεν αποτελούσε απλώς τόπο κατοικίας, αλλά βασικό θεσμό κοινωνικής αναπαραγωγής, όπου αποτυπώνονταν οι ταξικές διαφορές και οι έμφυλες ιεραρχίες της εποχής. Η παρουσία υπηρετικού προσωπικού στο σπίτι δεν εξυπηρετούσε μόνο πρακτικές ανάγκες· λειτουργούσε επίσης ως δείκτης κοινωνικής διάκρισης και ως στοιχείο της νέας αστικής ταυτότητας⁷.

Η έννοια του «υπηρέτη» δεν υπήρξε ούτε σταθερή ούτε αυστηρά επαγγελματική. Στη δυτικοευρωπαϊκή εμπειρία, ο όρος μπορούσε να περιλαμβάνει γυναίκες, παιδιά, μαθητευόμενους ή ακόμη και συγγενικά πρόσωπα που ζούσαν μέσα στο ίδιο νοικοκυριό, σε ένα καθεστώς όπου η υπηρεσία συνδεόταν περισσότερο με την εξάρτηση παρά με μια σαφώς οριοθετημένη μισθωτή σχέση. Όπως έχει δείξει η Raffaella Sarti, η *familia* περιλάμβανε ιστορικά όχι μόνο τα μέλη της οικογένειας με τη στενή έννοια, αλλά και το υπηρετικό προσωπικό, στοιχείο που βοηθά να κατανοηθεί γιατί και στην ελληνική περίπτωση οι υπηρέτριες παρουσιάζονταν συχνά ως «κορίτσια του σπιτιού» ή ως σχεδόν μέλη της οικογένειας, ενώ στην πράξη

⁶ Μαρία Κορασίδου, «Επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας κατά τον 19ο αιώνα», στο *Η Ελλάδα στον 19ο & 20ό αιώνα: Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, επιμ. Αντώνης Μωυσίδης και Σπύρος Σακελλαρόπουλος (Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος, 2010), 25.

⁷ Ο.π., 27-28.

παρέμεναν εξαρτημένες εργαζόμενες⁸. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η οικιακή εργασία οργανωνόταν σε ένα μικτό καθεστώς ελευθερίας και υποτέλειας, αφού η υπηρέτρια λάμβανε τροφή, στέγη, ένδυση και στοιχειώδη προστασία, αλλά ταυτόχρονα εντασσόταν σε μια καθημερινότητα συνεχούς επιτήρησης και προσωπικής εξάρτησης από τον εργοδότη και την εργοδότρια⁹.

1.4 Η οικιακή εργασία, η αστή γυναίκα και η έμφυλη οργάνωση του ιδιωτικού χώρου

Κατά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα, η συγκρότηση της ελληνικής αστικής κοινωνίας συνοδεύτηκε από τη διαμόρφωση ενός νέου προτύπου γυναικείας ταυτότητας, το οποίο συνδέθηκε στενά με την οικογένεια, τη μητρότητα, την ηθική ευπρέπεια και τη διαχείριση του οικιακού χώρου. Η αστή γυναίκα αναδείχθηκε σταδιακά σε βασικό φορέα της εσωτερικής οργάνωσης του σπιτιού και της οικογενειακής συνοχής, ενώ ο διαχωρισμός ανάμεσα στον δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο αποκτούσε όλο και πιο έντονα έμφυλο χαρακτήρα¹⁰. Η οικογένεια, η παιδική ηλικία και η μητρότητα απέκτησαν ιδιαίτερη ιδεολογική βαρύτητα, καθώς θεωρήθηκαν θεμέλια της κοινωνικής τάξης και της αστικής ηθικής¹¹. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η οικιακή εργασία δεν νοήθηκε ως μια πλήρως αναγνωρισμένη μισθωτή σχέση, αλλά ως δραστηριότητα που εντασσόταν στη σφαίρα του καθήκοντος, της φροντίδας και της γυναικείας φυσικότητας. Η υπηρέτρια παρουσιαζόταν συχνά ως

⁸ Raffaella Sarti, "Who Are Servants? Defining Domestic Service in Western Europe (16th–21st Centuries)," in *Domestic Service and European Identity*, ed. Antoinette Fauve-Chamoux (Padova: CLEUP, 2009), 3.

⁹ Ελευθερία Ζέη, *Υπηρέτριες και υπηρέτες: Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο, 19ος–21ος αιώνας* (Αθήνα: Παπαζήση, 2020), 34.

¹⁰ Έφη Αβδελά, «Η ιστορία των γυναικών και του φύλου στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία: Αποτιμήσεις και προοπτικές», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833–2002: Πρακτικά, Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας*, τόμ. Β΄, επιμ. Ασκληπιός Μ. Κιτρομηλίδης και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004), 126.

¹¹ Ο.π., 128-129.

πρόσωπο που «βοηθούσε», «ανατρεφόταν» ή «προστατευόταν» μέσα στο σπίτι, ενώ στην πραγματικότητα εντασσόταν σε ένα πλαίσιο εξάρτησης και καθημερινής πειθάρχησης¹².

Την ίδια περίοδο, μορφωμένες αστές γυναίκες άρχισαν να διατυπώνουν δημόσιο λόγο για τη θέση του φύλου τους και να διεκδικούν ευρύτερη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή. Ωστόσο, αυτή η κατεύθυνση δε σήμαινε κατάργηση των ταξικών διαφορών ανάμεσα στις ίδιες και στις φτωχές εργαζόμενες γυναίκες που απασχολούνταν στην οικιακή υπηρεσία. Αντίθετα, στο εσωτερικό του αστικού νοικοκυριού αναπαράγονταν ισχυρές σχέσεις εξουσίας, καθώς οι εργοδότες εμφανίζονταν ως φορείς αγωγής και προστασίας, αλλά στην πράξη ασκούσαν έλεγχο πάνω στο σώμα, τη συμπεριφορά, την κινητικότητα και την ηθική των υπηρετριών¹³. Έτσι, η οικιακή εργασία αποσυνδεόταν από την έννοια μιας ισότιμης συμβατικής απασχόλησης και εντασσόταν σε ένα ηθικοποιημένο σύστημα υπακοής, επιτήρησης και ταξικής ιεράρχησης. Η αστική αφήγηση για το σπίτι ως χώρο φροντίδας και ηθικής τάξης συγκαλύπτει, επομένως, το γεγονός ότι το αστικό νοικοκυριό υπήρξε ταυτόχρονα και χώρος αφανούς εργασιακής εκμετάλλευσης, ιδίως για νεαρές γυναίκες και κορίτσια λαϊκής προέλευσης¹⁴.

1.5 Από την αγροτική ύπαιθρο στο αστικό νοικοκυριό: οικονομία φτώχεια και κοινωνική τάξη.

Η διαμόρφωση του νέου ελληνικού αστικού χώρου μετά τα μέσα του 19ου αιώνα δεν υπήρξε μόνο αποτέλεσμα πολεοδομικών παρεμβάσεων και αρχιτεκτονικής αναμόρφωσης. Υπήρξε ταυτόχρονα μέσο συγκρότησης μιας νέας εθνικής και κοινωνικής ταυτότητας. Το νεοσύστατο κράτος επενδύει συστηματικά στην ανέγερση δημόσιων κτιρίων, σχολείων, γυμνασίων, στρατιωτικών σχολών, νοσοκομείων,

¹² Ποθητή Χαντζάρουλα, *Σμιλεύοντας την Υποταγή*, 18-19.

¹³ Ο.π., 17.

¹⁴ Χαντζάρουλα, *Σμιλεύοντας την Υποταγή*, 35.

δικαστηρίων, τραπεζών και «Μεγάρων», τα οποία υιοθετούν το νεοκλασικό ύφος ως απόδειξη εκσυγχρονισμού και ευρωπαϊκού προσανατολισμού. Η νέα αρχιτεκτονική ήταν ένα μίγμα κλασικών, βυζαντινών και αναγεννησιακών στοιχείων που εξέφραζε την ιστορική νομιμοποίηση της απομάκρυνσης από την οθωμανική και βενετική κληρονομιά. Η νέα αυτή αστική αρχιτεκτονική δεν έχει μόνο αισθητική λειτουργία, διαμορφώνει και ένα νέο σύστημα κοινωνικών προσδοκιών¹⁵. Ο ρυθμός της αστικοποίησης στον ελληνικό χώρο κατά τον 19ο αιώνα παραμένει αργός και άνισος, καθώς εξαρτάται από τη νέα σχέση πόλης και υπαίθρου που διαμορφώνεται μετά την ίδρυση του κράτους. Οι εσωτερικές περιφέρειες οργανώνονται γύρω από μικρά και μεσαία αστικά κέντρα, ενώ η αστικοποίηση στηρίζεται κυρίως στον εμπορικό και εφοπλιστικό πλούτο, ο οποίος δημιουργεί νέες πόλεις από την εποχή του Καποδίστρια έως και τη δεκαετία του 1880. Η ελληνική βιομηχανία παραμένει «ελαφριά», παράγει καταναλωτικά είδη με πρώτες ύλες αγροτικής προέλευσης, ενώ η αδυναμία του οδικού δικτύου και η εξάρτηση από τις θαλάσσιες συγκοινωνίες περιορίζουν την εκβιομηχάνιση. Ως αποτέλεσμα, η ελληνική οικονομία δεν μπορεί να ανταγωνιστεί τα μεγάλα ευρωπαϊκά κέντρα, γεγονός που καθορίζει τον χαρακτήρα της αστικοποίησης στο τέλος του 19ου αιώνα.

Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, η ελληνική αστική τάξη διαμορφώνεται μέσα από το εμπόριο, τη ναυτιλία, τις τράπεζες και τη διεύρυνση του κρατικού μηχανισμού. Η εκβιομηχάνιση παραμένει περιορισμένη, ενώ η αστικοποίηση και η εσωτερική μετανάστευση ενισχύονται. Το αστικό νοικοκυριό αναδεικνύεται σε βασικό δείκτη κοινωνικής διάκρισης και αυξάνει τη ζήτηση για φθηνή, διαθέσιμη γυναικεία και παιδική εργασία¹⁶. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, η οικιακή εργασία εντάσσεται όλο και πιο καθαρά στη διαδικασία αστικοποίησης και στη διεύρυνση των μεσαίων στρωμάτων. Η ανάπτυξη της Αθήνας, του Πειραιά και άλλων αστικών κέντρων συνοδεύεται από την εδραίωση ενός

¹⁵ Ελευθερία Ζέη, «Όψεις του ελληνικού 19ου αιώνα: Ο μετασχηματισμός του καθημερινού», στο *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα: Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, επιμ. Αντώνης Μωυσίδης και Σπύρος Σακελλαρόπουλος (Αθήνα: Τόπος, 2010), 165

¹⁶ Κορασίδου, Επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας κατά τον 19ο αιώνα, Εισαγωγή

προτύπου οικογενειακής ζωής, στο οποίο το σπίτι λειτουργεί όχι μόνο ως τόπος κατοικίας αλλά και ως χώρος κοινωνικής προβολής, ηθικής τάξης και καθημερινής διαχείρισης. Στο πλαίσιο αυτό, η οικοδέσποινα αναδεικνύεται σε διαχειρίστρια του οίκου, υπεύθυνη για την οργάνωση, την οικονομία και την επίβλεψη του υπηρετικού προσωπικού. Τα εγχειρίδια οικιακής οικονομίας και η σχετική παιδαγωγική συζήτηση της εποχής συστηματοποιούν αυτόν τον ρόλο, παρουσιάζοντας την υπηρέτρια ως αναγκαίο αλλά εξαρτημένο στοιχείο του αστικού νοικοκυριού. Έτσι, η οικιακή εργασία δεν αντιμετωπίζεται ως ισότιμη μισθωτή εργασία, αλλά ως πειθαρχημένη και χαμηλά αμειβόμενη υπηρεσία, οργανικά δεμένη με τη λειτουργία και την κοινωνική εικόνα του σπιτιού¹⁷.

Κεφάλαιο 2: Γυναικεία και παιδική εργασία στην οικιακή υπηρεσία: ο θεσμός της ψυχοκόρης στον ελληνικό χώρο

2.1 Σταφιδική κρίση, αγροτική φτώχεια και ο θεσμός της ψυχοκόρης

Η σταφιδική κρίση της δεκαετίας του 1890, οι ευρύτερες κοινωνικές ανακατατάξεις οι συνθήκες αγροτικής φτώχειας και οικονομικής κρίσης καθώς και η πρώτη γενικευμένη παγκόσμια σύγκρουση του 20^{ου} αιώνα όξυναν την ανέχεια πολλών οικογενειών της Πελοποννήσου, της Δυτικής Ελλάδας και όχι μόνο. Κατέφευγαν στην παράδοση μιας κόρης σε αστικό σπίτι ως λύση επιβίωσης. Μεγάλο μέρος της οικιακής εργασίας στην Ελλάδα στηριζόταν στη γυναικεία και συχνά ανήλικη εργασία. Πολλά κορίτσια εισέρχονται στην οικιακή εργασία από πολύ μικρή ηλικία. Η ψυχοκόρη κατείχε ιδιαίτερη θέση, καθώς βρισκόταν ανάμεσα στην υπηρέτρια, την προστατευόμενη ανήλικη και το εξαρτημένο μέλος του νοικοκυριού. Επρόκειτο συνήθως για κορίτσια φτωχής αγροτικής καταγωγής, ορφανά, ημιορφανά ή παιδιά οικογενειών που αδυνατούσαν να τα συντηρήσουν. Η μετακίνησή τους προς τα αστικά κέντρα παρουσιαζόταν ως πράξη φροντίδας, «να σωθεί το παιδι...» ή

¹⁷ Polly Thanailaki, "Female Education and Women Domestic Servants in Greece in the Second Half of the 19th Century," Παιδαγωγικός Λόγος 19, αρ. 1 (2013): 27–38. & Ελένη Ελεγκμίτου, «Η εκπαίδευση "εις τα του οίκου"», στο σχετικό μελέτημα για τα πρώτα εγχειρίδια οικιακής οικονομίας στην Ελλάδα.

κοινωνικής μέριμνας, στην πράξη όμως εξυπηρετούσε την ανάγκη των αστικών οικογενειών για φθηνή, εσωτερική εργασία χωρίς σαφή μισθολογικά και εργασιακά δικαιώματα. Η ίδια η ονομασία «ψυχοκόρη» υποδήλωνε μια σχέση κηδεμονίας και ηθικής προστασίας, συμβάλλοντας στη συγκάλυψη του πραγματικού χαρακτήρα της θέσης, δηλαδή μιας εργασίας ενταγμένης σε καθεστώς προσωπικής εξάρτησης¹⁸. Ο θεσμός της ψυχοκόρης δεν αποτελεί αποκλειστικά φαινόμενο του 19ου αιώνα. Οι ιστορικές του ρίζες ανάγονται στους πρώιμους νεότερους χρόνους, όπως μαρτυρούν αρχειακά έγγραφα από τη Νάξο του 17ου αιώνα και τη Λευκάδα του 18ου αιώνα¹⁹.

Έτσι, η ψυχοκόρη αποτελεί ιδιαίτερα αποκαλυπτική μορφή για την κατανόηση της ελληνικής οικιακής εργασίας, καθώς δείχνει πώς η αστική κοινωνία του ύστερου 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα οικειοποιήθηκε τη γυναικεία και παιδική εργασία, μετατρέποντας την εξάρτηση σε ηθική υποχρέωση και την εργασία σε λόγο φροντίδας²⁰.

2.2 Η αστική κατασκευή της νοικοκυράς και το ιδανικό της «καλής οικονόμου».

Ξεκινά να διαμορφώνεται ένα νέο πρότυπο γυναίκας, ικανής να διοικήσει το σπίτι ως μικρή επιχείρηση. Στον ελληνικό αστικό κόσμο, η νοικοκυρά δεν ήταν απλώς υπεύθυνη για τις πρακτικές εργασίες του σπιτιού. Ενσάρκωνε ένα ιδανικό ηθικής, τάξης και κοινωνικής ευπρέπειας²¹. Η «καλή οικονόμος», νοικοκυρά θεωρείται θεμέλιο σταθερότητας.

Η έλλειψη οικιακής εκπαίδευσης θεωρείται κοινωνικό πρόβλημα, όχι ατομικό. Η ευρωπαϊκή αστική τάξη λειτουργεί ως πρότυπο που η Ελλάδα οφείλει να μιμηθεί σε ζητήματα οικιακής οικονομίας²². Ο Ζάνος Βασίλαρος²³ υπήρξε λόγιος, συγγραφέας και μεταφραστής με καταγωγή από το Πλωμάρι της Λέσβου, που έζησε και έδρασε

¹⁸ Αυδή-Καλκάνη, Υπηρέτριες, 29

¹⁹ Ζέη, Υπηρέτριες και υπηρέτες, 43

²⁰ Ο.π. 34.

²¹ Ζανός Γρ. Βασίλαρος, *Η Οικοδέσποινα ή Η Οικονομία. Εγχειρίδιον απάνθισμα εκ του γαλλικού* (Κωνσταντινούπολις: Εκ του Τύπου Ζάνου Γρ. Βασαλάρου, 1892, 3

²² Ο.π. 5 (πρωτότυπο ε)

²³ Ζανός Γρ. Βασίλαρος, *Η οικοδέσποινα ή οικονομίας εγχειρίδιον* (Κωνσταντινούπολη: Τυπογραφείο Ν. Γ. Κεφαλίδου, 1892), ψηφιακή έκδοση, ANEMH, Πανεπιστήμιο Κρήτης· βιογραφικά στοιχεία από Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Μυτιλήνης, πρόσβαση 17 Ιουνίου 2026· και Ψηφιακό Αποθετήριο ΙΚΕΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, πρόσβαση 17 Ιουνίου 2026.

στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 19ου αιώνα. Το έργο του επικεντρωνόταν στην κοινωνική ζωή, την παράδοση και την εκπαίδευση, ενώ το εγχειρίδιό του *Η οικοδέσποινα ή Οικονομίας εγχειρίδιον* (1892) αποσκοπούσε στη διαμόρφωση της «καλής οικοδέσποινας» μέσα από την ηθική και πρακτική αγωγή των νεαρών Ελληνίδων, αντιμετωπίζοντας τα ευρωπαϊκά πρότυπα ως πρότυπα προόδου για την ελληνική οικιακή ζωή. Από την άλλη, ο Ξενοφών Ζυγούρας²⁴ ο οποίος υπήρξε διακεκριμένος λόγιος, εκπαιδευτικός, μεταφραστής και συγγραφέας του 19ου αιώνα, εξειδικεύτηκε στη συγγραφή διδακτικών εγχειριδίων, με κυριότερο πεδίο δράσης την εισαγωγή και επιστημονική θεμελίωση του μαθήματος της «Οικιακής Οικονομίας» στα ελληνικά σχολεία και Παρθεναγωγεία της εποχής, διατυπώνει μια αντίθετη ερμηνεία της οικιακής οικονομίας. Σύμφωνα με το έργο του, η Ευρώπη λειτουργεί ως αρνητικό παράδειγμα. Αποδίδει την παρακμή της οικιακής ζωής στις ευρωπαϊκές κοινωνίες στη μετατροπή της οικιακής οικονομίας σε τεχνική γνώση, αποκομμένη από τις ηθικές και κοινωνικές της βάσεις. Κατά την άποψή του, η ευρωπαϊκή εκπαίδευση περιορίστηκε σε πρακτικές οδηγίες και δεξιότητες, αδυνατώντας να διατηρήσει τον οίκο ως θεμέλιο κοινωνικής συνοχής. Το γεγονός αυτό καθιστά την «ευρωπαϊκή πλάνη» ευρύτερα κοινωνικό πρόβλημα²⁵. Αντιθέτως εμφανίζει την ελληνική οικιακή οικονομία ως ηθικά και κοινωνικά ανώτερη, θεμελιωμένη στην παράδοση και την οικογενειακή ιεραρχία. Η ελληνική οικογένεια παρουσιάζεται ως χώρος φυσικής τάξης και αλληλεγγύης, όπου η γυναίκα λειτουργεί ως φορέας ηθικής πειθαρχίας και όχι ως απλή εκτελέστρια εργασιών.

²⁴ Σπύρος Πανταζής, Ελένη Μαράκη, Μαρία Καδιανάκη και Εμμανουήλ Μπελαδάκης, επιμ., *Πρακτικά 1ου Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου Ι.Α.Κ.Ε.: Το Σύγχρονο Σχολείο μέσα από το πρίσμα των Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών: Από τη θεωρία στην καθημερινή πρακτική* (Ηράκλειο: Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, 2015), 242.

²⁵ Ξενοφών Δ. Ζυγούρας, *Εγχειρίδιον Οικιακής Οικονομίας* (Αθήνα: Τυποῖς Ι.Σ. Κουρελιού και Α. Σελή, 1887), 15–16, Βιβλιοθήκη ANEMH, Πανεπιστήμιο Κρήτης. https://anemi.lib.uoc.gr/search/?display_mode=overview&keep_number=10&number=10&offset=1&rss=0&search_type=simple&stored_cclquery=creator%3D%28%CE%96%CF%8D%CE%B3%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B1%CF%82%2C+%CE%9E%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CF%86%CF%8E%CE%BD+%CE%94.%29&utm_

2.3 Η αστική οπτική της οικιακής εργασίας: λογιστικά βιβλία, συμβόλαια και αμοιβές (1839–1919)

Οι πρώτες σαφείς πληροφορίες για το πλαίσιο λειτουργίας της οικιακής εργασίας στην Αθήνα προέρχονται από το κατάστιχο του ευκατάστατου εμπόρου Χριστόδουλου Ευθυμίου κατά τα έτη 1839–1846. Όπως επισημαίνει η Σαλίμπα, στο κατάστιχο αυτό καταγράφονται λεπτομερώς οι υποχρεώσεις και οι αμοιβές των υπηρετών, αποκαλύπτοντας τον τρόπο με τον οποίο η αστική οικογένεια αντιλαμβανόταν και οργάνωνε την οικιακή εργασία. Οι άντρες εκτελούσαν τα ψώνια και τις βαριές εργασίες, ενώ οι γυναίκες φρόντιζαν το σπίτι και το μαγείρεμα, λαμβάνοντας μισθό 15 έως 18 δραχμές τον μήνα. Λάμβαναν πρόσθετη αμοιβή μόνο για έκτακτες εργασίες όπως η πλύση των ρούχων²⁶.

Η κοινωνική διάσταση της οικιακής εργασίας αποτυπώνεται και στην έρευνα της εφημερίδας Ακρόπολις το 1891, την οποία αξιοποιεί η Σαλίμπα για να δείξει ότι μια μέση αθηναϊκή οικογένεια ξόδευε περίπου 300 δραχμές τον μήνα, από τις οποίες μόλις 20 προορίζονταν για τον μισθό της υπηρέτριας. Το στοιχείο αυτό είναι ενδεικτικό της θέσης που κατείχε η υπηρέτρια στην αστική οικονομία του νοικοκυριού: απαραίτητη, αλλά υποτιμημένη — τόσο οικονομικά όσο και κοινωνικά²⁷.

Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, η οικιακή εργασία αποτυπώνεται κυρίως μέσα από τεκμήρια που παράγονται από την πλευρά των εργοδοτών, των κηδεμόνων και των ενδιαμέσων μηχανισμών πρόσληψης. Συμβόλαια, κατάστιχα και λογιστικές καταγραφές αποκαλύπτουν όμως με σαφήνεια τον τρόπο με τον οποίο η αστική κοινωνία οργάνωνε, αξιολογούσε και πειθαρχούσε την οικιακή εργασία. Μέσα από αυτά τα έγγραφα, η υπηρέτρια εμφανίζεται πρωτίστως ως εργατικό χέρι ενταγμένο στην οικονομία του σπιτιού, ως πρόσωπο του οποίου η εργασία μετριέται, ελέγχεται και αμείβεται με όρους σαφώς κατώτερους από άλλες μορφές απασχόλησης²⁸. Η καταγραφή αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι αναδεικνύει ότι η οικιακή υπηρεσία

²⁶ Σαλίμπα, *υπηρέτριες και υπηρέτες*, 105

²⁷ Σαλίμπα, *υπηρέτριες και υπηρέτες*, 106

²⁸ Ζέη, *Υπηρέτριες και υπηρέτες*, 44–45.

δεν αποτελούσε απλώς ιδιωτική ή οικογενειακή υπόθεση, αλλά μέρος μιας ευρύτερης κοινωνικής και οικονομικής τάξης πραγμάτων.

Ιδιαίτερα αποκαλυπτικά είναι τα συμβόλαια του νομού Μεσσηνίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα για τα οποία κάνει λόγο η Σαλίμπα²⁹. Όπως επισημαίνει η ερευνήτρια πολλές υπηρέτριες εμφανίζονται να είναι ανήλικες, συχνά ηλικίας μόλις δέκα έως δεκατεσσάρων ετών. Οι περισσότερες δεν συνάπτουν οι ίδιες τη συμφωνία, αλλά προσλαμβάνονται μέσω γονέων ή κηδεμόνων, γεγονός που δείχνει ότι η παιδική οικιακή εργασία αντιμετωπιζόταν ως κοινωνικά ανεκτή οικογενειακή στρατηγική επιβίωσης. Οι συμβάσεις προβλέπουν πολυετή διάρκεια υπηρεσίας και αμοιβές που καταβάλλονται συνήθως στο τέλος της συμφωνημένης περιόδου, στοιχείο που ενίσχυε ακόμη περισσότερο την εξάρτηση του κοριτσιού από την εργοδοτική οικογένεια³⁰. Η πρακτική αυτή φανερώνει ότι η οικιακή εργασία βρισκόταν στο όριο ανάμεσα στη μισθωτή σχέση και στην προσωπική κηδεμονία, χωρίς σαφή εργασιακά όρια και με περιορισμένες δυνατότητες αυτονομίας για τις ίδιες τις εργαζόμενες.

Η αστική οπτική της οικιακής εργασίας διακρίνεται ακόμη καθαρότερα όταν εξετάζονται τα δεδομένα της καθημερινής οικογενειακής οικονομίας. Στις αρχές του 20ού αιώνα, η δαπάνη για την υπηρέτρια καταλαμβάνει μικρό μόνο τμήμα των συνολικών εξόδων ενός αστικού νοικοκυριού, παρότι η παρουσία της ήταν απαραίτητη για τη λειτουργία της κατοικίας, τη φροντίδα των μελών της οικογένειας και τη διατήρηση της κοινωνικής ευπρέπειας. Αυτό δείχνει ότι η εργασία της υποτιμάται οικονομικά, παρόλο που είναι οργανικά δεμένη με την καθημερινή αναπαραγωγή του αστικού βίου³¹. Η υπηρέτρια παρουσιάζεται ως αναγκαία αλλά χαμηλού κύρους παρουσία, της οποίας η συμβολή θεωρείται αυτονόητη και γι' αυτό

²⁹ Σαλίμπα, *Υπηρέτριες και υπηρέτες*, 106.

³⁰ Ο.π

³¹ Αυδή-Καλκανή, *Υπηρέτριες*, 27.

υποαμειβόμενη. Μέσα από αυτή τη λογική, η αστική οικογένεια αναγνωρίζει τη χρησιμότητα της οικιακής εργασίας, όχι όμως και την ισότιμη κοινωνική της αξία.

Τέλος, η μελέτη των λογιστικών βιβλίων και των συμβολαίων της περιόδου 1900–1919 αναδεικνύει ένα βασικό μεθοδολογικό ζήτημα, οι υπηρέτριες είναι παρούσες στις πηγές κυρίως μέσα από τα γραπτά των άλλων³². Η οικιακή εργασία γίνεται ορατή όχι ως προσωπική εμπειρία των ίδιων των κοριτσιών και των γυναικών που την εκτελούσαν, αλλά ως διοικητικό, οικονομικό και ηθικό αντικείμενο διαχείρισης από την αστική κοινωνία.

³² Αυδή-Καλκανή, *Υπηρέτριες*, 34.

Κεφάλαιο 3: Έλεγχος, εποπτεία και ρύθμιση της οικιακής εργασίας

Σμιλεύοντας την υποταγή: Η ιστορία των Ελληνίδων υπηρετριών όπως θα 'πρεπε να ειπωθεί (Πηγή: <https://www.lifo.gr/apopseis/idees/smileyontas-tin-ypotaqi-i-istoria-ton-ellinidon-ypiretrion-opos-tha-prepe-na>)

3.1 Η οικιακή εργασία ως ολική εργασία κατά τη δεκαετία του 1920: χρόνος, σώμα και εξάρτηση

Κατά τη δεκαετία του 1920, η οικιακή εργασία στην Ελλάδα διατηρούσε έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα, καθώς δεν περιοριζόταν σε συγκεκριμένο ωράριο ούτε διακρινόταν καθαρά από τον ιδιωτικό χρόνο της εργαζόμενης. Η εσωτερική υπηρέτρια ή ψυχοκόρη δεν προσέφερε απλώς εργασία μέσα στο σπίτι, αλλά ζούσε εντός αυτού, γεγονός που καθιστούσε δυσδιάκριτα τα όρια ανάμεσα στην υπηρεσία, την ανάπαυση και την προσωπική της ζωή. Η καθημερινότητά της οργανωνόταν σύμφωνα με τις ανάγκες του νοικοκυριού και της εργοδότης οικογένειας, ενώ ο χρόνος της παρέμενε σε συνεχή διαθεσιμότητα. Με αυτόν τον τρόπο, η οικιακή

εργασία αποκτούσε χαρακτήρα ολικής εργασίας, αφού περιλάμβανε όχι μόνο πρακτικές φροντίδας, καθαριότητας και μαγειρικής, αλλά και μια συνολικότερη σχέση εξάρτησης, μέσα στην οποία το σώμα, η κίνηση, η σιωπή και η συμπεριφορά της εργαζόμενης υπάγονταν στην εσωτερική πειθαρχία του αστικού οίκου³³.

Η εμπειρία αυτή διαφοροποιούνταν ανάλογα με το μέγεθος και την κοινωνική θέση του κάθε νοικοκυριού, χωρίς όμως να αναιρείται ο βασικός πυρήνας της εξάρτησης. Στα πιο εύπορα σπίτια μπορούσε να υπάρξει ένας εσωτερικός καταμερισμός ρόλων, με διακριτές θέσεις όπως μαγείρισσα, καμαριέρα ή παραμάννα, ενώ στα μεσοαστικά νοικοκυριά μία ή δύο γυναίκες αναλάμβαναν το σύνολο των εργασιών. Η εργασία δεν περιοριζόταν μόνο στον καθαρισμό ή στην προετοιμασία του φαγητού, αλλά επεκτεινόταν στη φροντίδα των παιδιών, στην περιποίηση ασθενών, στη διαχείριση του ρουχισμού, στις μικρές αγορές και σε πλήθος άλλων καθηκόντων απαραίτητων για την εύρυθμη λειτουργία του σπιτιού. Η οικιακή εργασία, επομένως, δεν ήταν μια απλή βοηθητική απασχόληση, αλλά ένας καθημερινός μηχανισμός πάνω στον οποίο στηριζόταν η αναπαραγωγή της αστικής ζωής³⁴.

Κατά την ίδια περίοδο, ο δημόσιος λόγος και ιδίως οι μικρές αγγελίες του Τύπου αποκαλύπτουν ότι η παιδική και νεανική υπηρετική εργασία αντιμετωπιζόταν ως κοινωνικά αποδεκτή και σχεδόν αυτονόητη πρακτική. Η αγγελία του *Σκριπ* «Ζητείται παῖς ὡς ὑπηρέτης»³⁵, ἥδη ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, δείχνει πόσο φυσική θεωρούνταν ἡ πρόσληψη ἀνηλίκων στὴν υπηρεσία, χωρίς καμία ουσιαστική ἀναφορά σε προστασία ἢ ὅρους εργασίας. Ἀντίστοιχα, ἡ αγγελία τοῦ *Ριζοσπάστη* «Ζητείται μικρὸς ὑπηρέτης δια το γραφεῖον μας», δημοσιευμένη το 1920, ἀποτυπώνει τὴ συνέχεια αὐτῆς τῆς κανονικοποίησης καὶ κατὰ τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Ἡ χρήση τῆς λέξης «μικρός» δεν λειτουργεῖ ἀπλῶς περιγραφικά, ἀλλὰ φανερώνει ὅτι ἡ ἀνηλικότητα ὄχι μόνο δεν ἀπέκλειε τὴν εργασία,

³³ Χαντζαρούλα, *Σμιλεύοντας τὴν Ὑποταγή*, 66–67.

³⁴ Ζέη, *Υπηρέτριες καὶ ὑπηρέτες*, 44–45.

³⁵ Σκριπ, «Ζητείται παῖς ὡς ὑπηρέτης», 30 Ἰουλίου 1900, Ψηφιακὸ ἀρχεῖο Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδας (ΕΒΕ)· Ριζοσπάστης, Ἀθήνα, «Ζητείται μικρὸς ὑπηρέτης δια το γραφεῖον μας», 17 Μαρτίου 1920, Ψηφιακὸ ἀρχεῖο Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδας (ΕΒΕ).

αλλά μπορούσε να θεωρείται και επιθυμητό προσόν, ακριβώς επειδή συνδεόταν με μεγαλύτερη υπακοή, χαμηλότερες απαιτήσεις και αυξημένη δυνατότητα ελέγχου.

Η αμοιβή της οικιακής εργασίας κατά τη δεκαετία του 1920 αντανakλούσε επίσης αυτή τη δομή εξάρτησης. Συχνά δεν λάμβανε τη μορφή καθαρού και σταθερού μισθού, αλλά συνδύαζε μικρή χρηματική αποζημίωση με πληρωμή σε είδος, δηλαδή τροφή, στέγη, ένδυση και υπόσχεση φροντίδας ή μελλοντικής αποκατάστασης. Ιδίως στην περίπτωση της ψυχοκόρης, η εργασία μπορούσε να εμφανίζεται ως «ανατροφή» και όχι ως κανονική απασχόληση, γεγονός που νομιμοποιούσε την απουσία πλήρους αμοιβής και τη διατήρηση ενός ιδιότυπου καθεστώτος αφανούς εργασιακής υποτέλειας. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η καθημερινή εμπειρία της οικιακής εργαζόμενης διαμορφωνόταν από τη συνεχή διαπλοκή εργασίας, πειθαρχίας και προσωπικής εξάρτησης, στοιχείο που καθιστά την οικιακή υπηρεσία μία από τις πιο χαρακτηριστικές μορφές έμφυλης και κοινωνικά αόρατης εργασίας στον ελληνικό Μεσοπόλεμο³⁶.

3.2 Έλεγχος νομοθεσία και ηθική πειθάρχηση

Στον πυρήνα της οικιακής εργασίας βρίσκεται η διαπαιδαγώγηση. Οι εργοδότες αξιώνουν από τις υπηρέτριες καθαριότητα, τακτ, σεμνότητα, καλούς τρόπους και εχεμύθεια. Η οικιακή εργασία μετατρέπεται έτσι σε σχολείο ταξικής πειθάρχησης, όπου ο έλεγχος του σώματος, της εμφάνισης και της φωνής εμπεδώνει σχέσεις εξουσίας.

Η επιτήρηση, ο περιορισμός εξόδων, η απαγόρευση επισκεπτηρίων, η αορατότητα, η απουσία από τα σαλόνια και η χρήση βοηθητικών κλιμάκων αποκαλύπτουν πώς ο οίκος λειτουργεί ως πεδίο διακρίσεων. Ταυτόχρονα, η κοινωνική επισφάλεια των λαϊκών στρωμάτων ωθούσε πολλές γυναίκες στην υπηρεσία όχι για να ζήσουν ανεξάρτητα, αλλά για να συγκεντρώσουν προίκα. Δεν έλειπαν, τέλος, οι κοινωνικοί

³⁶ Δέσποινα Ράμμου, «Τότε που οι Υπηρέτριες Λέγονταν και Ψυχοκόρες», αθηNEA, 30 Σεπτεμβρίου 2012, accessed 24 Νοεμβρίου 2025.

στιγματισμοί που συνέδεαν τις υπηρέτριες με ιστορίες πορνείας, επιβαρύνοντας ακόμη περισσότερο τη θέση τους³⁷.

Σε θεσμικό επίπεδο, η οικιακή εργασία αντιμετωπίστηκε από το κράτος ως ειδική μορφή απασχόλησης ενταγμένη στον ιδιωτικό χώρο και όχι ως κανονική μισθωτή εργασία. Το βιβλιάριο εργασίας — που περιλάμβανε φωτογραφία, ατομικά στοιχεία και πληροφορίες για την «ηθικότητα» της εργαζόμενης — δεν στόχευε στην κατοχύρωση δικαιωμάτων αλλά στην επιτήρηση της ταυτότητας, της κινητικότητας και της ηθικής καταλληλότητας, προστατεύοντας κυρίως την αστική οικογένεια.³⁸

Αυτό αντανακλά την πεποίθηση ότι οι οικιακές εργάτριες αποτελούσαν εν δυνάμει απειλή για την οικογένεια και την περιουσία. Κατά τις δεκαετίες του 1910 και 1920, η εργατική νομοθεσία άρχισε να ρυθμίζει συστηματικότερα την εργασία γυναικών και ανηλίκων, κυρίως όμως στους βιομηχανικούς κλάδους. Ο Νόμος 2271/1920³⁹ για το κατώτατο όριο ηλικίας στις βιομηχανικές εργασίες δεν συμπεριλάμβανε την οικιακή υπηρεσία, η οποία παρέμεινε εκτός προστατευτικού πλαισίου. Στη δεκαετία του 1930, ο Α.Ν. 759/1937 ενίσχυσε την κρατική εποπτεία χωρίς να κατοχυρώσει μισθούς, ωράρια ή συλλογική προστασία.

Κεφαλαίο 4: Κρατικές πολιτικές αστικής μέριμνας και κοινωνικής πρόνοιας. Φιλανθρωπία, εκπαίδευση και συγκρότηση υπηρετριών

4.1 Φιλανθρωπία, εκπαίδευση και υπηρεσία

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, η αστική φιλανθρωπία στην Ελλάδα απέκτησε πιο συστηματικό χαρακτήρα και συνδέθηκε με τη διαχείριση της φτώχειας, της παιδικής εγκατάλειψης και της γυναικείας ευαλωτότητας. Σε συνθήκες περιορισμένης κρατικής πρόνοιας, σωματεία κυριών, ορφανοτροφεία και

³⁷ Ζέη, *Υπηρέτριες και υπηρέτες*, 38

³⁸ Ζιζή Σαλίμπα, *Υπηρέτριες και υπηρέτες: Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο, 19ος–21ος αιώνας* (Αθήνα: Παπαζήση, 2020), 102.

³⁹ Ελλάδα. (1920, 1 Ιουλίου). Νόμος 2271/1920: Περί κυρώσεως της διεθνούς συμβάσεως περί καθορισμού κατωτάτου ορίου ηλικίας των ανηλίκων εις τας βιομηχανικές εργασίας. Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, ΦΕΚ 145/Α.

εκπαιδευτικά ιδρύματα ανέλαβαν να καλύψουν ανάγκες που αφορούσαν κυρίως άπορα κορίτσια και νεαρές γυναίκες. Η μέριμνα αυτή παρουσιαζόταν ως έργο προστασίας και ηθικής ανόρθωσης, αλλά στην πράξη συνδεόταν στενά με την προετοιμασία τους για κοινωνικά αποδεκτούς και πειθαρχημένους ρόλους, με κεντρική θέση την οικιακή υπηρεσία⁴⁰.

Ιδρύματα όπως το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο Κορασίων δεν περιορίζονταν στην περίθαλψη, αλλά συνδύαζαν στέγη, επιτήρηση και πρακτική διαπαιδαγώγηση, εντάσσοντας τα κορίτσια σε ένα πλαίσιο εργασιακής και κοινωνικής πειθαρχίας. Συγκεκριμένα το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο Κορασίων⁴¹ ιδρύθηκε στις 8 Ιουνίου 1855 ως φιλανθρωπική εταιρεία, με Βασιλικό Διάταγμα που υπέγραψαν ο Βασιλεύς Όθων και ο αρμόδιος Υπουργός Εσωτερικών Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Η ίδρυσή του είχε ως στόχο την αντιμετώπιση της καταστροφικής επιδημίας της χολέρας που εκδηλώθηκε τον Ιούλιο του 1854 στο στρατόπεδο της γαλλικής δύναμης κατοχής στον Πειραιά, κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, και εξαπλώθηκε ταχύτατα στην Αθήνα, αφήνοντας πίσω της πλήθος ορφανών κοριτσιών. Πρωταρχικός σκοπός του ιδρύματος ήταν η περίθαλψη και προστασία των παιδιών αυτών, ενώ παράλληλα φρόντιζε για τη μόρφωση και την επαγγελματική τους κατάρτιση, ώστε να αναπτυχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες με κοινωνική υπόσταση.

Στο ίδιο πλαίσιο, η σύνδεση φιλανθρωπίας και εκπαίδευσης γίνεται ακόμη πιο εμφανής μετά το 1890, όταν η Καλλιρρόη Παρρέν, μέσα από πρωτοβουλίες όπως η Σχολή της Κυριακής απόρων γυναικών και κορασίων, επιχειρεί να ενισχύσει τη στοιχειώδη μόρφωση εργατριών και υπηρετριών⁴².

Ωστόσο, ακόμη και αυτές οι πρωτοβουλίες λειτουργούσαν μέσα στα όρια της ταξικής και έμφυλης οργάνωσης της εποχής. Η εκπαίδευση των φτωχών κοριτσιών δεν απέβλεπε πρωτίστως στην αυτονομία τους, αλλά στην καλλιέργεια δεξιοτήτων και συμπεριφορών που τα καθιστούσαν κατάλληλα για υπηρεσία: καθαριότητα, υπακοή,

⁴⁰ Αβδελά, «Η ιστορία των γυναικών και του φύλου στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία:

Αποτιμήσεις και προοπτικές 127–129.

⁴¹ Αμαλίειο Οικοτροφείο Θηλέων, «Η Ιστορία μας», πρόσβαση 16 Ιουνίου 2026, <https://amalieion.gr/to-amalieion/i-istoria-mas/>.

⁴² Καλλιρρόη Σιγανού-Παρρέν και η «Εφημερίς των Κυριών», Ιστορικό Αρχείο Αρσακείου, πρόσβαση 18 Μαρτίου 2026.

σεμνότητα και οικοκυρική επάρκεια. Έτσι, η αστική φιλανθρωπία λειτούργησε ως μηχανισμός μετάβασης από την ένδεια προς την πειθαρχημένη γυναικεία εργασία, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ενός διαθέσιμου και κοινωνικά ελεγχόμενου εργατικού δυναμικού για τα αστικά νοικοκυριά.

4.2 Γυναικεία σωματεία, άσυλα και σχολές οικιακής τέχνης

Το Άσυλο Ανιάτων, ιδρύθηκε το 1893 από γυναίκες της αθηναϊκής αστικής τάξης που ανήκαν στην «Αδελφότητα των Θυγατέρων του Επουρανίου Βασιλέως», με πρώτη πρόεδρο την Ναταλία Σούτσου. Ανέλαβε τη φροντίδα ασθενών με χρόνιες παθήσεις. Τα πρώτα χρόνια επιβίωνε αποκλειστικά από εράνους και κιβώτια δωρεών σε εκκλησίες και ξενοδοχεία. Η ίδρυσή του στα τέλη του 19ου αιώνα δεν ήταν τυχαία. Η Αθήνα μεγάλωνε ραγδαία, η φτώχεια ήταν διάχυτη και δεν υπήρχε κρατική μέριμνα για τους χρονίως πάσχοντες⁴³.

Το 1896, η Καλλιρόη Παρρέν, σε συνεργασία με τη Ναταλία Σούτσου και υπό την καθοδήγηση της Αικατερίνης Λασκαρίδου, ανέπτυξε μέσα στο ίδρυμα το «Άσυλο Ανιάτων Γυναικών». Αυτό δεν αποτελούσε ξεχωριστό φορέα, αλλά μια ειδική πτέρυγα για γυναίκες, η οποία στηρίχθηκε ενεργά από την «Ένωση των Ελληνίδων» και το γυναικείο κίνημα της εποχής. Η «Ένωση Ελληνίδων»⁴⁴ ιδρυθείσα επίσης το 1896, με επικεφαλής την Αικατερίνη Λασκαρίδου αποτέλεσε ένα τολμηρό εγχείρημα για την εποχή, που επιδίωκε την κοινωνική στήριξη την άμεση ανακούφιση των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων και τη στήριξη της εθνικής δράσης των γυναικών. Την ίδια χρονιά η Παρρέν ξεκινά τη Σχολή Οικιακής Τέχνης και Επαγγέλματος της Ένωσης Ελληνίδων⁴⁵ με σκοπό την από κοινού εκπαίδευση φτωχών υπηρετριών και εύπορων κυριών σε οικιακές δεξιότητες. Το πρόγραμμα περιλάμβανε ραπτική, ράψιμο λινών, μαγειρική, κατασκευή τεχνητών λουλουδιών, καπελοποιία και ζωγραφική, καθώς και μαθήματα θρησκευτικής αγωγής, ανάγνωσης, γραφής, αριθμητικής, ιστορίας και

⁴³ Άσυλον Ανιάτων, «Ιστορία», πρόσβαση 16 Ιουνίου 2026, <https://asylonaniaton.gr/istoria/>.

⁴⁴ Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, «Αρχική», *History.arsakeio.gr*, πρόσβαση 16 Ιουνίου 2026, <https://history.arsakeio.gr/index.php>.

⁴⁵ Thanailaki, Polly. "Female Education and Women Domestic Servants in Nineteenth-Century Greek Society." Παιδαγωγικός Λόγος 1 (2013), 34 στο https://www.plogos.gr/TEYXH/2013_1_pdf/2thanailaki.pdf

οικιακής οικονομίας· αργότερα προστέθηκαν και μαθήματα γαλλικής γλώσσας. Η σχολή εφαρμόζει σαφή ταξικό διαχωρισμό, τα μαθήματα προσφέρονται σε διαφορετικές ημέρες και ώρες για κυρίες και υπηρέτριες. Συγκεκριμένα, η μαγειρική διδάσκεται στις κυρίες την Τρίτη και στις υπηρέτριες την Παρασκευή⁴⁶. Παράλληλα, αναπτύσσονται και άλλα φιλανθρωπικά σχήματα, όπως η Εν Χριστώ Αδελφότητα των Κυριών (1891)⁴⁷ η οποία συγκαταλεγόταν στους σημαντικότερους γυναικείους φιλανθρωπικούς συλλόγους. Επικεντρωνόταν στην παροχή υλικής βοήθειας και ηθικής συμπαράστασης προς τους κρατούμενους, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας.

4.3 Από τη μόρφωση στην υπακοή: τα Κυριακά Σχολεία και η οικιακή εργασία

Οι φιλανθρωπικοί και εκπαιδευτικοί φορείς παρείχαν συστηματική εκπαίδευση σε φτωχά κορίτσια και υπηρέτριες, με στόχο τόσο την επαγγελματική τους κατάρτιση όσο και την κοινωνική τους ένταξη. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται το Κυριακό Σχολείο του εν Πειραιεί Συνδέσμου των Κυριών προς Προστασία της Εργάτιδος⁴⁸. Στον Πειραιά, ο Σύνδεσμος Κυριών προς Προστασίαν της Εργάτιδος, ο οποίος ιδρύθηκε το 1904, αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα γυναικεία φιλανθρωπικά σωματεία με στόχο την ηθική, εκπαιδευτική και υλική υποστήριξη των εργαζόμενων και άπορων γυναικών της πόλης. Η δράση του οργανωνόταν γύρω από τρεις βασικούς άξονες, το Κυριακό Σχολείο, την Περίθαλψη και το Συσσίτιο, ενώ κεντρική θέση κατείχε το εξατάξιο Κυριακό Σχολείο για άπορα κορίτσια. Το πρόγραμμα σπουδών του περιλάμβανε βασικά μαθήματα γενικής εκπαίδευσης, όπως ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, ιστορία και γεωγραφία, καθώς και μαθήματα θρησκευτικής αγωγής, υγιεινής και οικιακής οικονομίας⁴⁹. Στο πλαίσιο της ίδιας μέριμνας για την επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών, ιδρύθηκε το 1935 η Επαγγελματική Οικοκυρική Σχολή «Η Μέλισσα», στην οποία διδάσκονταν κοπτική, ραπτική,

⁴⁶ Ο.π

⁴⁷ Ιωάννα Γ. Ράλλη, «Δημόσια υγεία στην Αθήνα κατά την περίοδο 1870-1920» (διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2019), 43, <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2880982>

⁴⁸ Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ), *Αρχείο Α.Ε. 208: Σύνδεσμος Κυριών προς Προστασίαν της Εργάτιδος, 1904–1939*, Εθνικό Ευρετήριο Αρχείων, πρόσβαση 18 Ιουνίου 2026, <https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/g6yz-d5mf-ctqd>.

⁴⁹ Ο.π

χειροτεχνία και άλλες πρακτικές δεξιότητες που συνδέονταν με τις επαγγελματικές διεξόδους των γυναικών της εποχής⁵⁰.

Το Κυριακό Σχολείο Εργατριών⁵¹ αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες του Εργατικού Κέντρου Αθηνών για τις γυναίκες της εργατικής τάξης. Σύμφωνα με σχετικό σωζόμενο μονόφυλλο του 1912, το σχολείο ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1911, μόλις έναν χρόνο μετά την ίδρυση του Εργατικού Κέντρου, με σκοπό να προσφέρει στις εργάτριες δωρεάν στοιχειώδη εκπαίδευση, την οποία συχνά στερούνταν εξαιτίας της εργασίας τους και της ανεπαρκούς εφαρμογής της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Παράλληλα, επιδίωκε να τους παρέχει επαγγελματικές και πρακτικές γνώσεις χρήσιμες για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής τους. Το πρόγραμμα σπουδών περιλάμβανε μαθήματα ανάγνωσης και γραφής, αριθμητικής, υγιεινής, γενικής γεωγραφίας, μουσικής και οικιακής οικονομίας, συνδυάζοντας τη βασική μόρφωση με δεξιότητες που θεωρούνταν απαραίτητες για την καθημερινή και επαγγελματική ζωή των γυναικών. Το 1914 ιδρύθηκε το Μερόπειο Φιλανθρωπικό Ίδρυμα⁵² στην Αθήνα από τους γονείς της Μερόπης, ενός κοριτσιού που πέθανε σε ηλικία δώδεκα ετών, με σκοπό την προσφορά κοινωνικού και φιλανθρωπικού έργου. Κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του (1914–1922). Παρείχε σε εκατοντάδες άπορα κορίτσια τη δυνατότητα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης. Εκτός από τη βασική μόρφωση, τα κορίτσια διδάσκονταν ξένες γλώσσες και μουσική, ενώ παράλληλα αποκτούσαν επαγγελματικές δεξιότητες που θα τους επέτρεπαν να εξασφαλίσουν οικονομική ανεξαρτησία

Το πρόγραμμα σπουδών των Κυριακών Σχολείων περιλάμβανε μαθήματα «απλής λαϊκής μαγειρικής» και ανακύκλωσης υλικών χάριν οικονομίας. Η διδασκαλία οικονομικών συνταγών, σε συνδυασμό με την ιδεολογική έμφαση στην «καλή νοικοκυρά», συγκροτούσε μια μορφή φιλανθρωπικής εκπαίδευσης που αποσκοπούσε όχι μόνο στη βελτίωση πρακτικών δεξιοτήτων, αλλά και στη

⁵⁰ Ο.π

⁵¹ Εργατικόν Κέντρον Αθηνών, *Κυριακόν Σχολείον Εργατριών* (Αθήνα, 23 Αυγούστου 1912), μονόφυλλο, πρόσβαση 18 Ιουνίου 2026, [Rarebooks – Κυριακόν Σχολείον Εργατριών](#).

⁵² Μερόπειο Φιλανθρωπικό Ίδρυμα, «Ιστορικό του Μεροπείου», πρόσβαση 18 Ιουνίου 2026, [Ιστορικό του Μεροπείου](#).

διαμόρφωση οικιακής εργασιακής πειθαρχίας, προσαρμοσμένης στις ανάγκες των αστικών εργοδοτριών⁵³.

Η αστική κοινωνία αντιμετώπιζε τις φτωχές γυναίκες ως κοινωνικό πρόβλημα που απαιτούσε ηθική αναμόρφωση. Παρότι εγγράφονταν περίπου 300 κορίτσια, μόλις 20 μπορούσαν να φοιτήσουν συστηματικά, ένδειξη της φτώχειας και των περιορισμών των λαϊκών στρωμάτων. Το σχολείο δεν παρείχε μόνο μόρφωση αλλά στόχευε και στην καλλιέργεια «καλών συνηθειών», υπομονής, υπακοής και θρησκευτικότητας. Αναδεικνύεται έτσι η προσπάθεια της αστικής τάξης να διαμορφώσει εργαζόμενες ικανές να ενσωματωθούν στις απαιτήσεις του οίκου⁵⁴.

4.4 Ηθική προστασία και συμμόρφωση: το Άσυλο Υπηρετριών

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι εργάτες και οι εργάτριες αντιπροσώπευαν το 13,6% του συνολικού ενεργού πληθυσμού, ενώ οι υπηρέτες και οι υπηρέτριες το 25%. Η αναλογία αυτή υπογραμμίζει ότι η οικιακή εργασία δεν ήταν μια περιθωριακή δραστηριότητα, αλλά κεντρικό πεδίο απασχόλησης, ιδίως για τις γυναίκες. Η υπηρεσία λειτουργεί ως σχέση εξουσίας μεταξύ γυναικών, καθώς οι άνδρες-εργοδότες εμφανίζονται απόντες από την καθημερινότητα. Η ένταση και ο έλεγχος επικεντρώνονται στην εργοδότρια, γεγονός που αντανάκλα τη θέση των ανδρών στο νοικοκυριό, απογυμνωμένων από κάθε ευθύνη που σχετίζεται με τη διαχείριση του σπιτιού και του οικιακού προσωπικού⁵⁵.

Στα άρθρα “Έν κοινωνικό πρόβλημα. Οί υπηρέται τῆς σήμερον” και “Τὸ Ἄσυλον τῶν ὑπηρετριῶν καὶ ἐργατιδῶν” της *Εφημερίδος των Κυριών*⁵⁶, το Άσυλο Υπηρετριών παρουσιάζεται ως ο ηθικός αντίποδας της ανεξέλεγκτης αγοράς εργασίας, σε σύγκριση με τις ανώνυμες μεσίτριες της πόλης, όπως η «κυρά Κώσταινα», οι οποίες κατηγορούνται ότι καταστρέφουν την τιμή και την υπόληψη των νεαρών κοριτσιών.

⁵³ Ο.π. 111

⁵⁴ Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών* 200

⁵⁵ Pothiti Hantzaroula, *The Making of Subordination: Domestic Servants in Greece, 1920–1945* (PhD diss., European University Institute, Florence, 2002), 253

⁵⁶ Καλλιρρόη Παρρέν, «Έν κοινωνικόν πρόβλημα. Οί υπηρέται τῆς σήμερον. Τὸ Ἄσυλον τῶν ὑπηρετριῶν καὶ ἐργατιδῶν», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. 420 (26 Νοεμβρίου 1895)

Το Άσυλο υπόσχεται να προσφέρει στέγη, τροφή, ηθική και θρησκευτική διαπαιδαγώγηση, καθώς και εκμάθηση πρακτικών δεξιοτήτων τόσο για υπηρέτριες όσο και για εργάτριες. Η διευθύντρια προβάλλεται ως μητρική φιγούρα που αναπληρώνει την οικογένεια και καθοδηγεί τις νέες «εἰς τὸν δύσβατον τῆς ζωῆς δρόμον».

Ταυτόχρονα, καταγγέλλεται η αδιαφορία των κυριών, οι οποίες δεν συνεργάζονται με το Άσυλο, δεν τηρούν βιβλιάρια διαγωγῆς, δεν ενημερώνουν για απολύσεις και συχνά εγκαταλείπουν τα κορίτσια χωρίς καμία μέριμνα, υπονομεύοντας ἔτσι την αποστολή του. Στόχος του θεσμοῦ εἶναι η συγκρότηση μιας νέας γενιάς ηθικῶν, πειθαρχημένων και αξιόλογων οικιακῶν εργατριῶν, ικανῶν να ανακόψουν την «κάθοδον εἰς τὴν κακοθείαν»⁵⁷. Ουσιαστικά, το Άσυλο λειτουργεῖ ως μηχανισμός πειθαρχίας και καθοδήγησης ταυτόχρονα ὁμως αποτελεί μια πρώτη μορφή προστασίας για τα κορίτσια, καθώς τους δίνει τη δυνατότητα να καταγγέλλουν τις εργοδότριες που τα εγκαταλείπουν. Εἶναι πλήρως ενταγμένο στη φιλανθρωπική και εκπολιτιστική λογική της αστικής τάξης του 19ου αἰώνα.

Κεφαλαίό 5: Οικιακή εργασία στην αστική κοινωνία: έλεγχος, αορατότητα και πολιτισμική ενσωμάτωση

5.1 Μηχανισμοί ελέγχου: αστυνόμευση και μεσιτεία

Γύρω από τη ζήτηση για οικιακή εργασία αναπτύσσεται ἓνα δίκτυο μεσιτείας και στρατολόγησης. Ο μεσίτης ή υπηρετομεσίτης αναλαμβάνει την καταγραφή, τη σύσταση και την εποπτεία των υπηρετριῶν, διατηρώντας βιβλία, πιστοποιήσεις και πληροφορίες για το ιστορικό εργασίας τους. Με αυτόν τον τρόπο, επιτελεῖ ἓναν διττό ρόλο, από τη μία εξασφαλίζει για τους εργοδότες ἓνα εἶδος εγγύησης αξιοπιστίας και από την ἄλλη ενισχύει την εξάρτηση των υπηρετριῶν από τρίτους, υποβαθμίζοντας την προσωπική τους αυτονομία. Η θεσμοθέτηση των μεσιτῶν δεν αποτελεί απλῶς τεχνική ρύθμιση, εἶναι ἀπόδειξη της αστικής επιθυμίας για πειθαρχία, έλεγχο και ταξική διαχείριση του οικιακοῦ προσωπικοῦ, μετατρέποντας την αναζήτηση εργασίας σε διαδικασία αυστηρά επιτηρούμενη και ενταγμένη στη λογική της αγοράς εργασίας

⁵⁷ Παρρέν, «Ἐν κοινωνικόν πρόβλημα. Οἱ ὑπηρεταὶ τῆς σήμερον»

του ύστερου 19ου αιώνα⁵⁸. Εύπορες οικογένειες απευθύνονται σε ιδρύματα όπως το Άσυλο Αγίας Αικατερίνης ή το Αμάλειον Ορφανοτροφείο, όπου εκπαιδεύονταν νεαρά κορίτσια για να ασκήσουν το επάγγελμα της οικιακής εργασίας. Μεσίτες που συχνάζουν στο Σύνταγμα, στον Βασιλικό Κήπο και στον Πειραιά δέχονται έμπειρες υπηρέτριες για να τις αποκαταστήσουν επαγγελματικά. Στην κατεύθυνση αυτή βοηθούν και οι προσωπικές γνωριμίες με ταχυδρόμους, μπακάληδες, συγγενείς που διαμεσολαβούν μεταξύ υπαίθρου και πόλης⁵⁹.

Η υπόθεση της δεκαπεντάχρονης Ντόρβα όπως αναφέρεται στο άρθρο *Μεσίται, λιμοκοντόροι και αποπλανηθέντες*⁶⁰, φωτίζει με καθαρότητα τη θέση της ανήλικης υπηρέτριας μέσα στο αστικό σπίτι, το οποίο στην πράξη λειτουργεί συχνά ως πεδίο εξάρτησης και σιωπής. Η Ντόρβα κατηγορήθηκε ότι διέφθειρε τον δεκαεπτάχρονο εργοδότη της. Παρατηρούμε πώς οι κοινωνικοί και έμφυλοι ρόλοι ανατρέπονται υποκριτικά, ώστε ο ισχυρός να εμφανίζεται ως θύμα και η ευάλωτη ανήλικη ως ένοχη. Η παρουσία της νεαρής υπηρέτριας προκαλεί ηθική ανησυχία, αλλά είναι ταυτόχρονα αναγκαία για την οικιακή λειτουργία. Έτσι, η ιστορία της αποκαλύπτει σκοτεινές δομές εξουσίας που μετατρέπουν την οικιακή εργασία σε χώρο δυνητικής κακοποίησης και τις υπηρέτριες σε φιγούρες διαρκώς εκτεθειμένες σε κοινωνική, εργασιακή και σεξουαλική ευαλωτότητα.

Ο κατάλογος των μεσιτών υπηρετριών αποτυπώνει ότι η οικιακή υπηρεσία παύει να είναι άτυπη οικογενειακή διευθέτηση και μετατρέπεται σε ρυθμισμένο, αν και συχνά αδιαφανές, επάγγελμα. Οι μεσίτες λειτουργούν ως αναγκαίοι ενδιάμεσοι που εξασφαλίζουν την ομαλή λειτουργία του νοικοκυριού, διαχειριζόμενοι προσλήψεις, απολύσεις και τη διαρκή ροή νεαρών γυναικών από την επαρχία προς την πρωτεύουσα. Στην πραγματικότητα, όμως, συγκροτούν ένα δίκτυο εξάρτησης που τροφοδοτεί τις ανάγκες της αστικής οικογένειας με το ανθρώπινο δυναμικό που χρειάζεται. Αυτή η διαμεσολάβηση συχνά οδηγεί σε οικονομική εκμετάλλευση, χρέη και προμήθειες, δημιουργώντας έναν μηχανισμό μέσα από τον οποίο οι κοπέλες

⁵⁸ *Οικονομική Επιθεώρησης*, «Υπηρετική Βιομηχανία», 15

⁵⁹ Ζιζή Σαλίμπα, *Υπηρέτριες και υπηρέτες: Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο, 19ος–21ος αιώνας* (Αθήνα: Παπαζήση, 2020), 101

⁶⁰ Ζεβελάκης, «*Εφημερίς των Υπηρετριών (1889): Μεσίται, λιμοκοντόροι και αποπλανηθέντες*»

δεσμεύονται τόσο από τον μεσίτη όσο και από την εργοδότη. Έτσι, ο κατάλογος των μεσιτών δεν είναι απλώς μια πρακτική λίστα επαφών, είναι ο καθρέφτης ενός αστικού συστήματος που οργανώνει, ταξινομεί και ελέγχει το σώμα και την εργασία των γυναικών που υπηρετούν τα νοικοκυριά⁶¹.

Το επάγγελμα των υπηρετομεσιτών υπόκειται σε αυστηρή κρατική ρύθμιση, δεν μπορούσαν να εργαστούν χωρίς την άδεια της αστυνομίας. Αποτέλεσε το πιο εύστοχο εργαλείο «ηθικού φιλτραρίσματος». Δεν τους ενδιαφέρει μόνο η λειτουργικότητα, αλλά κυρίως η επιτήρηση των υπηρετριών που εισέρχονται στα σπίτια. Για να πάρουν άδεια, οι μεσίτες έπρεπε να είναι ενήλικες και εγκατεστημένοι στην Αθήνα, να διαθέτουν ευρύχωρο σπίτι κατάλληλο να δέχεται υπηρέτριες, να μην αλλάζουν κατοικία χωρίς να ενημερώσουν την αστυνομία και να έχουν εγγυήτρια, συνήθως συγγενή γυναίκα άνω των 40 ετών που να πιστοποιεί την ηθική τους διαγωγή. Έπρεπε επίσης να αποδείξουν ότι δεν είχαν καταδικαστεί.

Ο μεσίτης μπορούσε να παίρνει τρεις δραχμές προμήθεια από κάθε υπηρέτρια και άλλο τόσο από τον εργοδότη. Ο ελάχιστος χρόνος σύμβασης της υπηρέτριας ήταν ένας μήνας, αν κάποιος έφευγε νωρίτερα, όφειλε να ειδοποιήσει μία εβδομάδα πριν⁶². Καλείται να ανταποκριθεί και στον ρόλο του «αστυνόμου», αναλαμβάνοντας την ευθύνη για τα παραπτώματα των υπηρετριών. Είτε σε απόλυση είτε σε παραίτηση, υποχρεούται να μεταβεί στην οικία του εργοδότη και να συλλέξει πληροφορίες⁶³. Η σύνδεση της υπηρέτριας με την πορνεία αποκαλύπτει τον ηθικό πανικό της εποχής, καθώς κάθε νεαρή φτωχή γυναίκα θεωρείται εν δυνάμει απειλή. Σε περίπτωση που διαπιστωνόταν κάποια λοξοδρόμηση, οι συνέπειες ήταν αυστηρές. Δεν μπορούσε να εργαστεί ξανά ως υπηρέτρια, συχνά απελαυνόταν στον τόπο καταγωγής της αν προερχόταν από την επαρχία, ενώ αν έμενε στην πόλη κουβαλούσε το στίγμα της «κοινής γυναίκας». Οι υπηρέτριες ήταν ήδη από τον 19ο αιώνα αντικείμενο αφηγήσεων περί «ηθικής διαφθοράς», «σεξουαλικού κινδύνου» και «εθνικής απειλής», σύμφωνα με αναφορές προξενικών και δημοτικών αρχών. Ήδη από τη δεκαετία του 1870, οι ανησυχίες αυτές αποτυπώνονται και σε διοικητικά και

⁶¹ Ο.π

⁶² Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών*, 199

⁶³ Ο.π 200

προξενικά έγγραφα⁶⁴, τα οποία αποκαλύπτουν τον πρώιμο ηθικό πανικό γύρω από την κινητικότητα των νεαρών γυναικών. Τα δύο ιστορικά έγγραφα, της Πρεσβείας της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη (1873) και η απάντηση του Δημάρχου Ερμούπολης (1874) παρουσιάζουν την υπηρέτρια ως φορέα ηθικού και σεξουαλικού κινδύνου. Οι πρεσβείες κάνουν λόγο για χαλάρωση ηθών, καταστροφή, «πτώση εις ακολασίαν» και χρησιμοποιούν εκφράσεις που δηλώνουν τη σεξουαλικοποίηση της γυναικείας εργασίας. Ο Δήμαρχος Ερμούπολης αναγνωρίζει την οικονομική ανάγκη που σπρώχνει τα κορίτσια στη μετανάστευση, αλλά υιοθετεί το ίδιο ηθικολογικό σχήμα, προτείνοντας εντατικότερη επιτήρηση από τοπικούς αρμοδίους. Η καθιέρωση της σύμβασης εργασίας παρουσιάζεται ως σημάδι εκσυγχρονισμού, αλλά στην πράξη λειτουργεί ως εργαλείο επιτήρησης. Ο κοινωνικός έλεγχος μεταμφιέζεται σε «εργασιακή προστασία». Στην κρίση της αστυνομίας, τα όρια ανάμεσα σε υπηρέτρια και πόρνη είναι εξαιρετικά ρευστά. Αυτή η αστική προκατάληψη αποκαλύπτει τον βαθύ φόβο για τις φτωχές γυναίκες⁶⁵.

5.2 Οικιακή εργασία ως αόρατη και άνιση εργασία

Στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αιώνα, η οικιακή εργασία διαμορφώνεται ως κατεξοχήν αόρατη και υποτιμημένη μορφή εργασίας, ενταγμένη στη σφαίρα της καθημερινής οικογενειακής ζωής. Η διάκριση ανάμεσα στην παραγωγική εργασία δηλαδή την εργασία που μετριέται και αναγνωρίζεται ως τέτοια και την αναπαραγωγική ή οικιακή εργασία, η οποία συχνά θεωρείται φυσική ή γυναικεία και άρα παραμένει αόρατη, αποτέλεσε βασική αιτία ανισοτήτων στον καταμερισμό της εργασίας⁶⁶. Η οικογένεια παρουσιάζεται ως οικονομική μονάδα που συνδυάζει μισθωτή και άτυπη εργασία με μεγάλη ευελιξία η δουλειά μέσα στην οικογένεια δεν έχει σταθερό ωράριο, δεν έχει σαφή όρια, δεν σταματά ποτέ τελείως⁶⁷.

Η απουσία των υπηρετριών από συνδικάτα ή την εργατική νομοθεσία δεν σημαίνει ότι βρίσκονται εκτός της εργατικής τάξης, αλλά ότι η τάξη συγκροτείται με άνισους

⁶⁴ Hantzaroula, *Making of Subordination*, 136-137

⁶⁵ Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών* 202

⁶⁶ Χαντζάρουλα, *Σμιλεύοντας την Υποταγή*, 39

⁶⁷ Ο.π 149

όρους. Η εργατική τάξη δεν αποτελείται μόνο από όσους αναγνωρίζονται επίσημα, αλλά από όλους όσοι συμμετέχουν ιστορικά σε σχέσεις εξαρτημένης εργασίας και εκμετάλλευσης, ακόμη κι αν το κράτος ή τα συνδικάτα τους αγνοούν⁶⁸.

Το οικιακό προσωπικό παρουσιάζεται ως αξεσουάρ της αστικής οικογένειας και όχι ως προσωπικότητα. Η αντιμετώπιση αυτή δεν περιορίζεται μόνο στον λόγο ή στις κοινωνικές πρακτικές, αλλά αποτυπώνεται με σαφήνεια και στο οπτικό υλικό της εποχής στις φωτογραφίες κόβονται άγαρμπα από το κάδρο, θεωρούμενες «περιττές». Όταν εμφανίζονται, το κάνουν για να αναδείξουν τη κοινωνική θέση των αφεντικών τους. Σπάνια ποζάρουν μόνες τους και ακόμη σπανιότερα με συναδέλφους τους⁶⁹.

5.3 Η οικιακή εργασία από τις αρχές του 20ού αιώνα έως τη δεκαετία του 1920: συνέχεια των μηχανισμών ελέγχου και νέες μορφές κοινωνικής ενσωμάτωσης

Στις αρχές του 20ού αιώνα και ιδίως κατά τη δεκαετία του 1910, οι μηχανισμοί που είχαν ήδη διαμορφωθεί από τα τέλη του 19ου αιώνα για τη διαχείριση της οικιακής υπηρεσίας σταθεροποιούνται και αποκτούν πιο συστηματικό χαρακτήρα. Στο πλαίσιο αυτό, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε κρίσιμο σημείο καμπής για τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα, επιδεινώνοντας τη φτώχεια και ενισχύοντας τις μετακινήσεις πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα. Η μεσιτεία, η αστυνομική θεώρηση, η καταγραφή στοιχείων και η διαρκής αναφορά στην «ηθική διαγωγή» των υπηρετριών δεν λειτουργούσαν απλώς ως πρακτικά μέσα εύρεσης εργασίας, αλλά ως εργαλεία ταξινόμησης και πειθάρχησης ενός γυναικείου εργατικού δυναμικού που θεωρούνταν ταυτόχρονα αναγκαίο και επικίνδυνο⁷⁰. Η υπηρέτρια έπρεπε να είναι παρούσα μέσα στο σπίτι, διαθέσιμη και αποτελεσματική, χωρίς όμως να καθίσταται κοινωνικά ισότιμη ή ορατή. Η ανάγκη της αστικής οικογένειας για υπηρετικό προσωπικό συνυπήρχε, έτσι, με έναν βαθύ ηθικό πανικό γύρω από την κινητικότητα, τη σεξουαλικότητα και τη δημόσια εικόνα των νεαρών

⁶⁸ Ο.π. 150

⁶⁹ Κώστας Ιωαννίδης, *Υπηρέτριες και υπηρέτες: Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο, 19ος–21ος αιώνας* (Αθήνα: Παπαζήση, 2020) 48

⁷⁰ Γιώργος Ζεβελάκης, «Εφημερίς των υπηρετριών (1889): Μεσίται, λιμοκοντόροι και αποπλανηθέντες», *Books' Journal*, 5 Νοεμβρίου 2024.

φτωχών γυναικών που μετακινούνταν από την ύπαιθρο προς την πόλη⁷¹. Οι πηγές δείχνουν ότι η υπηρετριακή εργασία αντιμετωπιζόταν ως σχέση εξάρτησης που έπρεπε να επιτηρείται συνεχώς, ώστε να διασφαλίζεται η τάξη του νοικοκυριού και η κοινωνική ευπρέπεια των εργοδοτών.

Η σταθεροποίηση αυτών των μηχανισμών στις αρχές του 20ού αιώνα συνδέεται και με την ίδια τη μορφή του αστικού σπιτιού, το οποίο λειτουργούσε ως χώρος εργασίας αλλά και ως χώρος ηθικής δοκιμασίας για την υπηρέτρια. Η οικιακή βοηθός δεν γινόταν αντιληπτή απλώς ως μισθωτή εργάτρια, αλλά ως πρόσωπο που όφειλε να προσαρμοστεί στους άγραφους κανόνες του οίκου, να μάθει τη γλώσσα της ευπρέπειας, να ελέγχει το σώμα και τις κινήσεις της και να ενσωματωθεί σε μια ιεραρχία όπου η κυρία του σπιτιού διατηρούσε την επιτήρηση του χρόνου, της συμπεριφοράς και της παρουσίας της⁷². Η αορατότητα της οικιακής εργασίας δεν σήμαινε λοιπόν απουσία ελέγχου· αντιθέτως, σήμαινε έναν έλεγχο βαθύτερο, επειδή ασκούνταν στο εσωτερικό του ιδιωτικού χώρου και νομιμοποιούνταν ως μέρος της οικογενειακής τάξης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η πολιτισμική ενσωμάτωση της υπηρέτριας εμφανιζόταν ως μορφή «μαθητείας» στον αστικό τρόπο ζωής, αλλά στην πραγματικότητα προϋπέθετε σιωπή, υπακοή και εσωτερίκευση της κατωτερότητάς της⁷³. Το αστικό νοικοκυριό τη χρειαζόταν ως φορέα εργασίας και φροντίδας, αλλά ταυτόχρονα την αντιμετώπιζε ως κοινωνικά οριακή μορφή, που έπρεπε να παραμένει πειθαρχημένη και ελεγχόμενη.

Η δεκαετία του 1920, και ιδιαίτερα η περίοδος μετά το 1922, δεν ανέτρεψε το προϋπάρχον σύστημα της οικιακής υπηρεσίας, αλλά το αναδιαμόρφωσε πάνω σε νέα κοινωνική και δημογραφική βάση. Η Μικρασιατική Καταστροφή και η μαζική εγκατάσταση προσφύγων στα μεγάλα αστικά κέντρα επέφεραν βαθύ μετασχηματισμό στη σύνθεση του πληθυσμού και στην αγορά εργασίας, ενισχύοντας τη διαθεσιμότητα φθηνού γυναικείου και παιδικού εργατικού δυναμικού. Πολλά

⁷¹ Ποθητή Χαντζαρούλα, *The Making of Subordination*

⁷² Ο.π.

⁷³ Polly Thanailaki, "Female Education and Women Domestic Servants in Greece in the Second Half of the 19th Century," *Παιδαγωγικός Λόγος* 19, αρ. 1 (2013): 27–38.

κορίτσια από προσφυγικές οικογένειες, στερημένες από περιουσία, σταθερό εισόδημα και δίκτυα υποστήριξης, οδηγήθηκαν στην οικιακή υπηρεσία ως λύση άμεσης επιβίωσης. Η εργασία αυτή απέκτησε ακόμη πιο έντονα χαρακτηριστικά επισφάλειας, καθώς η εξάρτηση από τη στέγη, την τροφή και την εύνοια της εργοδοτικής οικογένειας γινόταν συχνά σχεδόν απόλυτη⁷⁴. Ταυτόχρονα, η αυξημένη προσφορά εργατικών χεριών δεν οδήγησε μόνο σε φθηνότερη υπηρεσία, αλλά και σε εντατικότερο έλεγχο της συμπεριφοράς, της ηθικής και της πολιτισμικής προσαρμογής των υπηρετριών στο εσωτερικό του αστικού οίκου.

Μέσα σε αυτές τις νέες μεσοπολεμικές συνθήκες, η οικιακή υπηρεσία εμφανίζει μια σαφή ιστορική συνέχεια: παραμένει αναγκαία για την αστική οικογένεια, αλλά συγχρόνως διατηρείται ως μορφή κοινωνικά κατώτερη, ηθικά ύποπτη και αυστηρά πειθαρχημένη. Οι ήδη εδραιωμένοι μηχανισμοί μεσιτείας, αστυνόμευσης και ηθικής επιτήρησης δεν καταργούνται, αλλά προσαρμόζονται στις νέες ανάγκες της μεσοπολεμικής πόλης και της προσφυγικής πραγματικότητας⁷⁵. Η υπηρέτρια εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται όχι ως ισότιμη εργαζόμενη, αλλά ως πρόσωπο που πρέπει να διαμορφωθεί μέσα στο σπίτι, να εσωτερικεύσει κανόνες συμπεριφοράς και να προσαρμοστεί στις σιωπηρές αξίες της αστικής οικογένειας. Η πολιτισμική της ενσωμάτωση δεν ισοδυναμεί με κοινωνική άνοδο ή πραγματική αποδοχή, αλλά κυρίως με εκμάθηση πρακτικών ευπρέπειας, καθαριότητας, πειθαρχίας και οικιακής οργάνωσης. Έτσι, η οικιακή εργασία στις αρχές του 20ού αιώνα και ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1920 δεν υπήρξε απλώς μορφή απασχόλησης, αλλά κρίσιμο πεδίο μέσα στο οποίο η αστική κοινωνία οργάνωσε συγχρόνως την καθημερινή της αναπαραγωγή, την κοινωνική της τάξη και τις έμφυλες ιεραρχίες⁷⁶.

⁷⁴ Ποθητή Χαντζαρούλα, *Σμιλεύοντας την Υποταγή*, 66–67.

⁷⁵ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού* (Αθήνα: Πατάκης, 2017).

⁷⁶ Antonis Liakos and Nicholas Doumanis, “State and society during the interwar period (1922–1940),” in *The Edinburgh History of the Greeks, 20th and Early 21st Centuries: Global Perspectives* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023), 106–146.

5.4 Η υπηρέτρια ως φορέας αστικού πολιτισμού

Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, και ακόμη πιο έντονα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, η οικιακή εργασία λειτουργεί και ως μηχανισμός πολιτισμικής μετάβασης από την αγροτική στην αστική κοινωνία. Η πολυετής παραμονή μιας νεαρής γυναίκας ως υπηρέτρια σε αστικό νοικοκυριό δεν αποτελούσε μόνο περίοδο εργασίας λειτουργούσε συγχρόνως ως περίοδος μαθητείας. Οι υπηρέτριες περνούσαν από την αγροτική στην αστική κοινωνία μέσα από το πρίσμα της εργασίας, της εκπαίδευσης και της οικοκυρικής ιδεολογίας.

Αφού μάθει τους κανόνες, η υπηρέτρια μπορούσε να ιδρύσει το δικό της σπιτικό σύμφωνα με τα αστικά πρότυπα. Μάθαινε καθημερινά τους τρόπους της αστικής νοικοκυροσύνης οργάνωση χρόνου, κατανομή καθηκόντων, διατήρηση καθαριότητας και τάξης, παρουσίαση του σπιτιού ως καθωσπρέπει χώρου. Αυτό επιτυγχανόταν μέσω πειθαρχίας, επίβλεψης και συνεχούς αξιολόγησης από την κυρία του σπιτιού.

Όταν οι γυναίκες αυτές εγκατέλειπαν την υπηρεσία είτε λόγω γάμου είτε λόγω επιστροφής στην πατρική τους οικογένεια μετέφεραν μαζί τους ολόκληρο το αστικό σύστημα πρακτικών και αξιών που είχαν εσωτερικεύσει επί χρόνια. Το νέο τους σπίτι γινόταν ένας μικρός καθρέφτης του σπιτιού των εργοδοτών τους, ήταν οργανωμένο, πειθαρχημένο, καθαρό και λειτουργικό.

Η υπηρέτρια δεν έβγαινε από την υπηρεσία απλώς ως εργάτρια οικιακών καθηκόντων, αλλά ως φορέας αστικού πολιτισμού. Η μετάβαση στο δικό της νοικοκυριό γινόταν επομένως μια μορφή μεταφοράς τεχνογνωσίας από την αστική τάξη προς τα λαϊκά στρώματα⁷⁷.

Η οικιακή εργασία δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά ως μορφή καταπίεσης. Είναι επίσης πρακτική φροντίδας με αμοιβαίες εξαρτήσεις. Υπάρχουν σχέσεις στοργής με τα παιδιά της οικογένειας, αμοιβαία βοήθεια σε ασθένειες, πράξεις αλληλεγγύης ανάμεσα σε υπηρέτριες διαφορετικών σπιτιών.

Η «αντίσταση» των οικιακών εργατριών μπορεί να είναι υπόγεια αργοπορία, «λάθη», κρυφές έξοδοι, αλλαγή σπιτιού, παζάρι για δώρα ή καλύτερες συνθήκες. Αυτή η

⁷⁷ Σαλίμπα, *Υπηρέτριες υπηρέτες*, 112

μικροπολιτική δείχνει ότι η υπηρέτρια δεν είναι παθητικό αντικείμενο αλλά υποκείμενο με πρακτική γνώση του αστικού κόσμου.

Κεφαλαίο 6: Η οικιακή εργάτρια ως καθρέφτης της αστικής κυρίας: πειθαρχία, φροντίδα και εξουσία

6.1 Ανάμεσα στο αστικό σπίτι και τη φτωχογειτονιά: ταξική ιεραρχία και κινητικότητα

Για τη γυναίκα της αστικής μεσαίας τάξης, η οικιακή εργάτρια είναι ταυτόχρονα βοήθεια και καθρέφτης. Η σωστή διοίκηση του σπιτιού, στοιχείο αξιοπρέπειας, προϋποθέτει τον συντονισμό της οικιακής εργασίας. Η οικοδέσποινα αναλάμβανε ρόλο μικρής εργοδότης, με αποστολή να «εκπολιτίσει» την υπηρέτρια, να της μάθει τρόπους, να επιτηρήσει την καθαριότητα και τη τάξη. Αυτή η παιδαγωγική λειτουργία ενίσχυε την ίδια της την ταυτότητα ως «κυρίας».

Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα οι κανόνες πειθαρχίας που διατυπώνονται είναι λεπτομερείς, ο υπηρέτης πρέπει να κινείται αθόρυβα, να είναι ευγενικός, απόλυτα πειθαρχημένος και κυρίως αόρατος. Η έμφαση στη σιωπή και στην αόρατη παρουσία αποκαλύπτει την αστική ιδεολογία της εποχής, δεν πρέπει να γίνεται ποτέ αισθητός.

Η τεχνική του σερβιρίσματος περιγράφεται με ακρίβεια, από τις κινήσεις των χεριών έως τη σειρά των πιάτων, γεγονός που δείχνει πως η οικιακή εργασία στον αστικό κόσμο είχε αποκτήσει εξειδίκευση και κανόνες επαγγελματισμού.

Παράλληλα όμως με αυτή την εσωτερική πειθαρχία, η υπηρέτρια ζούσε και κινούνταν στην πόλη. Στις αρχές του 20ού αιώνα, συγχρόνως με την ανάπτυξη της Αθήνας η εύρεση υπηρέτριας πραγματοποιείται μέσω δικτύων συμπατριωτών, συγγενών, εκκλησιαστικών και φιλανθρωπικών μεσιτειών, καθώς και μέσω αγγελιών στον Τύπο. Συχνά συγκεκριμένες γειτονιές συγκεντρώνουν οικιακές ροές, είτε επειδή βρίσκονται κοντά σε εύπορα σπίτια είτε επειδή διαθέτουν φτωχοκομεία και χώρους φιλοξενίας. Οι ημέρες των παζαριών, οι εκκλησίες και τα καφενεία αποτελούν άτυπες «πιάτσες»

συνάντησης. Η συνθήκη αυτή συνδέεται με την ανάπτυξη της Αθήνας, των προαστίων της και με την βελτίωση των συγκοινωνιών.

Οι συνοικίες των φτωχών περιγράφονται συχνά ως «κολαστήρια», περιοχές όπως η Βάθεια και το Ψυρρή. Τα αποχωρητήρια στους δρόμους, η υγρασία, η έλλειψη υποδομών και οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης σκιαγραφούν έναν κόσμο ακραίας επισφάλειας⁷⁸. Εκεί ζουν οικογένειες εργατών και παντρεμένες πρώην υπηρέτριες. Περιοχές όπως το Ψυρρή, το Μεταξουργείο, η Καλαμιώτου, το Μοναστηράκι, και αργότερα το Βατραχονήσι, το Μετς, ο Προμπονάς, τα Πετράλωνα και το Γαλάτσι, δεν είναι απλώς γεωγραφικά σημεία, αποτελούν την αθέατη πλευρά της αστικής Αθήνας, όπου στριμώχνονται οι εργάτριες που εξυπηρετούν τα κέντρα του πλούτου.

Όσο η Αθήνα αναπτύσσεται, τόσο αυξάνονται οι φτωχογειτονιές που στηρίζουν αυτή την αστική πρόοδο⁷⁹. Η υπηρέτρια κινείται καθημερινά ανάμεσα σε δύο κόσμους, το σπίτι της κυρίας, όπου εφαρμόζει την αστική πειθαρχία, και τη δική της γειτονιά, όπου μεταφέρει αυτή τη γνώση και την ενσωματώνει στη μελλοντική της οικογενειακή ζωή.

6.2 Μαρτυρίες Υπηρετριών: βιωματικές αφηγήσεις, κακοποίηση, ταξική ανισότητα και αστική πειθάρχηση

Οι μαρτυρίες των κοριτσιών που μπήκαν στην οικιακή υπηρεσία αποτυπώνουν με οξύ τρόπο την εμπειρία της βίαιης μετάβασης στον αστικό κόσμο και τις μορφές υποταγής που διαμόρφωναν την ταυτότητά τους. Κατά τον Μεσοπόλεμο, και ιδίως από τη δεκαετία του 1920 και εξής αναδεικνύουν την ίδια την υπηρέτρια ως υποκείμενο με στρατηγικές. Αλλάζει σπίτι όταν η μεταχείριση είναι κακή, δημιουργεί δίκτυα με συμπατριώτισσες, αξιοποιεί γνωριμίες.

Μία από τις πιο σκληρές αφηγήσεις προέρχεται από κορίτσι ηλικίας 12–15 ετών, το οποίο αφηγείται πώς η εργοδότριά του το χτυπούσε με τα δαχτυλίδια της στο πρόσωπο καταλήγοντας να ματώνει, επειδή ο καφές που είχε ετοιμάσει ήταν γλυκός, γεγονός που, λόγω διαβήτη, η κυρία της δεν μπορούσε να ανεχθεί. Το περιστατικό αυτό συνιστά μορφή ωμής σωματικής βίας, αποκαλύπτοντας την πλήρη αποδόμηση

⁷⁸ Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών*, 69

⁷⁹ Σαλίμπα, *Υπηρέτριες και υπηρέτες*, 115

της προσωπικότητας του παιδιού και την απόλυτη εξουσία της εργοδότριας πάνω στο σώμα της υπηρέτριας⁸⁰.

Εξίσου αποκαλυπτική είναι η μαρτυρία της Ελευθερίας, που μπήκε στην υπηρεσία δέκα ετών και αναγκάστηκε να «γλείφει τα πιάτα» των εργοδοτών γιατί δεν της έδιναν φαγητό, τεκμήριο ακραίας ταξικής ανισότητας και απογύμνωσης της αξιοπρέπειας⁸¹. Υπάρχουν αναφορές για κλείδωμα του ψυγείου, του ψωμιού, των ντουλαπιών, το μέτρημα των τροφίμων, το νερωμένο γάλα, η διάκριση ανάμεσα σε «καλό» ψωμί για την οικογένεια και κατώτερης ποιότητας ψωμί για το προσωπικό, αγορά με κατώτερης ποιότητας προϊόντα που συνθέτουν ένα σκηνικό καθημερινής ταπείνωσης. Το φαγητό ανήκει στους «από πάνω», και η πρόσβαση των «από κάτω» πρέπει να ελέγχεται αυστηρά, να περιορίζεται⁸².

Η Σταυρούλα, που βρέθηκε σε σπίτι της Αθήνας μόλις επτά ετών, ανακαλεί το πρώτο «καλωσόρισμα» ως τραυματική εμπειρία. Αγνοούσε εντελώς τις πρακτικές της αστικής καθημερινότητας. Υφίσταται διαρκείς φωνές και εντολές μια πολιτισμική ρήξη που την τοποθετεί άμεσα σε θέση κατωτερότητας⁸³.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η μαρτυρία για την ποδιά. Η Ελευθερία, παρότι είχε καλή σχέση με την οικοδέσποινα, δυσανασχετούσε έντονα με την ποδιά, που της επιβαλλόταν να τη φορά ακόμη και στον δημόσιο χώρο. Την δυσανεχούσε, για την ίδια την κοπέλα λειτουργούσε ως στίγμα, ταπεινωτικά, της στερούσε κομμάτι της αξιοπρέπειας και της ταυτότητας της. Η ποδιά δεν είναι απλώς ένδυμα είναι σύμβολο ιδιοκτησίας, τρόπος επίδειξης του κύρους της οικογένειας⁸⁴.

Οι τέσσερις αυτές αφηγήσεις φωτίζουν διαφορετικές μορφές εξουσίας σωματική, ψυχική, συμβολική και πολιτισμική μέσα από τις οποίες το αστικό σπίτι μετατρέποταν σε χώρο πειθαρχίας, παραγωγής υποταγής και αναπαραγωγής του κοινωνικού διαχωρισμού.

⁸⁰ Hantzaroula, *Making of Subordination*, 262

⁸¹ Ο.π. 257

⁸² Χαντζάρουλα, *Σμιλεύοντας την Υποταγή*, 440

⁸³ Ο.π. 255

⁸⁴ Ο.π. 259

Τα ακόλουθα περιστατικά που παρατίθενται στο βιβλίο της Καλκάνη παρουσιάζονται όχι μέσα από τις αφηγήσεις των ίδιων των παθουσών, αλλά μέσα από την οπτική εκπροσώπων της αστικής τάξης. Είδηση στον ημερήσιο Τύπο αρκείται να ενημερώσει στο ότι βρέθηκε πνιγμένη μια εικοσάχρονη υπηρέτρια στο Αργοστόλι, σημειώνοντας ότι ήταν πολύ καλή, αλλά έμεινε έγκυος και απολύθηκε. Δε γίνεται κανένας λόγος στις συνθήκες που την οδήγησαν στην πράξη, ούτε στο πλαίσιο της εγκατάλειψης και της ντροπής. Το γεγονός παρουσιάζεται όχι ως κοινωνική τραγωδία, αλλά ως αναπόφευκτη κατάληξη μιας «παρέκκλισης»⁸⁵. Ο τέως διευθυντής της Ασφάλειας κ. Κουτσουμάρης, σε άρθρο του στο Ελεύθερο Βήμα, αναφέρεται σε περίπτωση κακοποίησης στη Ζάκυνθο από σύζυγο δημόσιου υπαλλήλου, η οποία προκάλεσε σοβαρό τραυματισμό στο κεφάλι της δωδεκάχρονης υπηρέτριάς της επειδή έφαγε έναν κουραμπιέ, με αποτέλεσμα την τρίμηνη νοσηλεία της ανήλικης. Σε άλλη περίπτωση, σύζυγος ανώτερου τραπεζικού υπαλλήλου χτύπησε τη δεκαετίαχρονη υπηρέτριά της με σιδερένιο γουδοχέρι, προκαλώντας κάταγμα στο κρανίο. Ακόμη ένα συμβάν ακραίας κακοποίησης, κατά το οποίο συνελήφθη η νοικοκυρά, ήταν η πρόκληση εγκαυμάτων με καυτό νερό στο πρόσωπο δεκαετίαχρονης οικιακής βοηθού και η αποπομπή της από την οικία την ακριβώς την επόμενη ημέρα. Πρόκειται για περιστατικά ακραίας αγριότητας, όπου η βία γίνεται ορατή μόνο όταν αφήνει εμφανή ίχνη στο σώμα, την ίδια στιγμή που η συστηματική εξουσία μέσα στον οίκο παραμένει αόρατη⁸⁶.

6.3 Η οικιακή εργασία από τις αρχές του 20ού αιώνα έως τη δεκαετία του 1920: αστική επέκταση, έλεγχος και βιωμένη ανισότητα

Στις αρχές του 20ού αιώνα και ιδίως κατά τη δεκαετία του 1910, η ανάπτυξη της Αθήνας, η σταδιακή εδραίωση των μεσαίων στρωμάτων και η εξάπλωση της αστικής κατοικίας ενίσχυσαν τη ζήτηση για οργανωμένο υπηρετικό προσωπικό. Η οικοδέσποινα δεν παρουσιάζεται πλέον μόνο ως «κυρία του οίκου», αλλά ως η καθημερινή διαχειρίστρια ενός μικρού συστήματος εργασίας, όπου όφειλε να κατανέμει καθήκοντα, να επιβλέπει το προσωπικό και να εξασφαλίζει ότι η λειτουργία του σπιτιού αντανakλούσε την κοινωνική θέση της οικογένειας. Η

⁸⁵ Αυδή Καλκάνη, *Υπηρέτριες*, 40

⁸⁶ Ο.π. 80-81

υπηρέτρια, άρα, δεν ήταν απλώς βοήθεια, αλλά απαραίτητο στοιχείο της αστικής ευπρέπειας. Τα εγχειρίδια οικιακής οικονομίας και η σχετική παιδαγωγική βιβλιογραφία της περιόδου συστηματοποιούν αυτή τη λογική, παρουσιάζοντας τη γυναίκα των μεσαίων στρωμάτων ως υπεύθυνη για την οργάνωση, την καθαριότητα, την οικονομία, την ανατροφή και συγχρόνως για την πειθάρχηση της εργασίας άλλων γυναικών μέσα στο σπίτι⁸⁷.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η οικοδέσποινα συγκροτείται όλο και πιο καθαρά ως «μικρή εργοδότρια». Η επίβλεψή της δεν περιοριζόταν στην εκτέλεση τεχνικών καθηκόντων, αλλά επεκτεινόταν στη γλώσσα, στην εμφάνιση, στην κίνηση, στη σιωπή και στη γενικότερη συμπεριφορά της υπηρέτριας. Η σωστή λειτουργία του αστικού σπιτιού προϋπέθετε, επομένως, όχι μόνο καθαρότητα και τάξη, αλλά και διαρκή διαμόρφωση του γυναικείου εργατικού σώματος που υπηρετούσε αυτή την τάξη. Η υπηρέτρια έπρεπε να είναι παρούσα, αποτελεσματική, πρόθυμη, αλλά ταυτόχρονα διακριτική και σχεδόν αόρατη. Η σχέση φροντίδας και εξουσίας ήταν δομική, η κυρία παρουσιαζόταν ως πρόσωπο που διδάσκει, «ανατρέφει» και βελτιώνει, ενώ στην πράξη επιτηρεί, αξιολογεί και πειθαρχεί⁸⁸.

Μετά τον πόλεμο και κυρίως μετά το 1922, η κατάσταση αυτή δεν ανατράπηκε, αλλά επανεντάχθηκε σε νέες κοινωνικές συνθήκες. Η Μικρασιατική Καταστροφή και η μαζική προσφυγική εγκατάσταση στις ελληνικές πόλεις αναδιαμόρφωσαν τη σύνθεση του αστικού πληθυσμού και διεύρυναν το διαθέσιμο φθινό γυναικείο και παιδικό εργατικό δυναμικό. Πολλά κορίτσια από προσφυγικές οικογένειες, χωρίς περιουσία, χωρίς δίκτυα προστασίας και συχνά χωρίς σταθερή εργασιακή διέξοδο, οδηγήθηκαν στην οικιακή υπηρεσία ως άμεση λύση επιβίωσης. Η υπηρετική εργασία γίνεται ακόμη πιο επισφαλής, επειδή συνδυάζει χαμηλή ή ασταθή αμοιβή με σχεδόν απόλυτη εξάρτηση από τη στέγη, την τροφή και την εύνοια της εργοδοτικής

⁸⁷ Polly Thanailaki, "Female Education and Women Domestic Servants in Greece in the Second Half of the 19th Century," *Παιδαγωγικός Λόγος* 19, αρ. 1 (2013): 27–38.

⁸⁸ Antonis Liakos and Nicholas Doumanis, "State and Society during the Interwar Period (1922–1940)," in *The Edinburgh History of the Greeks, 20th and Early 21st Centuries: Global Perspectives* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023), 106–146.

οικογένειας. Παράλληλα, η μεγάλη προσφορά εργατικών χεριών ενίσχυσε τη δυνατότητα της αστικής οικογένειας να επιβάλει σκληρότερους όρους ελέγχου, αφού το πρόβλημα δεν ήταν μόνο ποιος θα δουλέψει, αλλά και πώς θα μορφοποιηθεί η συμπεριφορά της νεαρής γυναίκας μέσα στο σπίτι⁸⁹.

Κεφάλαιο 7: Οικιακή εργασία και γυναικεία εμπειρία: σωματικοί κίνδυνοι, μετανάστευση και σιωπές

7.1 Όταν η οικιακή εργάτρια «ντύνεται κυρία». Κατανάλωση, μίμηση, φόβος

Στις αρχές του 20ού αιώνα και κατά τον Μεσοπόλεμο, η αστική ματιά λειτουργεί επιλεκτικά, αναγνωρίζει τη συμβολή των οικιακών εργατριών στην ομαλή λειτουργία του σπιτιού, αλλά τις τοποθετεί στον «κάτω όροφο» της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, τις περισσότερες φορές κυριολεκτικά σε υπόγεια, σκοτεινά και ανθυγιεινά δωμάτια. Η οικιακή εργάτρια αντιμετωπίζεται ως φορέας λαϊκών, αγροτικών πολιτισμικών στοιχείων, τα οποία η αστική τάξη θεωρεί ανοίκεια ή επικίνδυνα. Διακρίνονται δύο αστικές αντιλήψεις, η οικιακή εργάτρια βρίσκεται σε μια ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, άρα δεν ελέγχεται πλήρως και η αγροτική της καταγωγή και οι σχετικές πεποιθήσεις ή πρακτικές την καθιστούν πολιτισμικά «ξένη» στον αστικό χώρο⁹⁰.

Η μετάβαση από την αγροτική απλότητα στα νέα καταναλωτικά αγαθά εγείρει ηθικό πανικό. Η εμφάνιση των οικιακών εργατριών με καπέλα, υφάσματα, καλλυντικά και άλλα στοιχεία αστικού πολιτισμού προκαλεί φόβο στη μεσαία τάξη, η οποία θεωρεί ότι «μιμούνται» τις αστές και υπονομεύουν τα ταξικά σύνορα⁹¹. Η κατανάλωση γίνεται έτσι πεδίο ταξικής σύγκρουσης, το σώμα της οικιακής εργάτριας, όταν υιοθετεί τους ενδυματολογικούς κώδικες των αστών, γίνεται σύμβολο απειλής. Η οικιακή εργάτρια που κυκλοφορεί με αυτοπεποίθηση, καλλωπίζεται και ντύνεται μοντέρνα προκαλεί άγχος, διότι αμφισβητεί τη διαφορά ανάμεσα σε υπηρέτρια και

⁸⁹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού (Αθήνα: Πατάκης, 2017).

⁹⁰ Ζέη, *Υπηρέτριες και υπηρέτες*, 41

⁹¹ Hantzaroula, *Making of Subordination*, 146

κυρία⁹². Οι εργοδότες νοσταλγούν την παλιά εποχή όπου η οικιακή εργάτρια ήταν πειθήνια, αόρατη και απολύτως ενταγμένη στην ιεραρχία⁹³.

Η οικιακή εργασία είναι βαριά σωματικά. Μερικές από τις εργασίες είναι το κουβάλημα νερού, τρίψιμο, πλύσιμο στο χέρι, σιδέρωμα με κάρβουνο, καθάρισμα χωρίς σύγχρονα απορρυπαντικά, παιδική φροντίδα χωρίς μέσα. Υγεία τους απειλείται από υποσιτισμό, εξάντληση, εγκαύματα, μυοσκελετικά προβλήματα και αναπνευστικά νοσήματα τα οποία είναι συχνά.

Η εσωτερικότητα της εργασίας και η ανισότητα εξουσίας δημιουργούν κινδύνους παρενόχλησης και σωματικής ή ψυχικής βίας. Η έλλειψη θεσμικής προστασίας ασφάλισης, επιθεώρησης, ελέγχου αφήνει τα περιστατικά αδήλωτα.

Δημοσιεύματα στον Τύπο καταγράφουν περιπτώσεις ακραίας ψυχικής πίεσης που υφίσταντο οι ανήλικες υπηρέτριες. Χαρακτηριστικές είναι αναφορές που διασώζονται σε αρχειακό υλικό της εποχής, όπως το δημοσίευμα στην εφημερίδα *Μακεδονία* για υπηρέτρια 15 ετών που αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει διότι την επέπληξε η κυρία της, και της *Εστίας* για δωδεκάχρονη υπηρέτρια με παρόμοια απόπειρα αυτοκτονίας⁹⁴.

Το τραγικό φαινόμενο της λυτρωτικής αυτοκτονίας έχει ρίζες ήδη από τον 19ο αιώνα. Ο οικιακός εργάτης, η υπηρέτρια, η «δούλα» ή το «δουλικό» στεκόταν σε μια ενδιάμεση, απροσδιόριστη θέση ανάμεσα στο ζώο και στον άνθρωπο, απογυμνωμένοι από δικαιώματα και αξιοπρέπεια.

7.2 Οικιακή εργασία και εσωτερική μετανάστευση: κοινωνικές διαδρομές γυναικών

Η μετανάστευση νεαρών γυναικών από νησιά όπως η Χίος, Σύρος, Μύκονος, Σάμος, την Πελοπόννησο και την ηπειρωτική ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα διαμόρφωσε ένα σταθερό κοινωνικό στερεότυπο γύρω από την «καλή υπηρέτρια», η οποία παρουσιαζόταν ως φτωχή αλλά ηθική κοπέλα, πρόθυμη να ενσωματωθεί στους κανόνες του αστικού σπιτιού. Η ηλικιακή σύνθεση των υπηρετριών, οι οποίες στη

⁹² Ο.π 145

⁹³ Ο.π 149

⁹⁴ Τόνια Α. Μανιατέα, «Δούλες, υπηρέτριες, ψυχοκόρες – Σκιές στα υπόγεια», *Αθηναϊκό-Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων (ΑΠΕ-ΜΠΕ)*, 8 Φεβρουαρίου 2025, διαθέσιμο στο <https://www.amna.gr/home/article/882635/Doules--upiretries--psuchokores---Skies-sta-upogeia>

συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν κάτω των τριάντα ετών και ως επί το πλείστον ανύπαντρες, ενίσχυε ακόμη περισσότερο την προτίμηση των αστικών οικογενειών για νέες προσωπικότητες, ικανές να προσαρμοστούν στις ηθικές και κοινωνικές απαιτήσεις του νοικοκυριού⁹⁵.

Από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα αναδύονται υποκείμενα που αποκτούν εμπειρία, κινούνται στον χώρο και τον χρόνο και διαπραγματεύονται ενεργά τη θέση τους. Για να αποφύγουμε την αφηρημένη γενίκευση, αξίζει να στοχαστούμε τυπικές διαδρομές. Στην κοινότητα της Φολεγάνδρου, όπως καταγράφει η Χαντζαρούλα, η υπηρεσία αποκρύπτεται συστηματικά, οι γυναίκες δεν μιλούν για τα χρόνια στην Αθήνα, αποκαλύπτοντας τόσο τη ντροπή όσο και την αστική απαξίωση που βίωσαν⁹⁶. Η ζωή στην οικιακή εργασία διαμόρφωσε στάση υποταγής που συνεχίστηκε και μετά, μέσα στη δική τους οικογένεια. Οι γυναίκες αναπαράγουν έναν τρόπο ύπαρξης που είχαν εσωτερικεύσει. Η «ευγένεια», μέσω της χρήσης του πληθυντικού, αποτέλεσε ακόμη ένα εργαλείο διάκρισης. Οι γυναίκες τον χρησιμοποίησαν στην ερευνήτρια, όπως ακριβώς έκαναν και με τις εργοδότης τους⁹⁷.

Στην εξομολόγηση, πολλές γυναίκες μιλούν για πρώτη φορά. Εκφράζουν καταπιεσμένες εμπειρίες, ντροπές και τραύματα. Η αφήγησή τους αποκαλύπτει την εσωτερική της υποταγής και της σιωπής. Η εξομολόγηση, η έντονη συναισθηματική φόρτιση και η συγκίνηση γίνονται μια μορφή λύτρωσης αλλά και ανακατασκευής της ταυτότητάς τους. Λειτουργεί ταυτόχρονα ως αντίσταση και ως λύτρωση, αφού η γυναίκα ξαναπαίρνει τον λόγο που της είχε στερηθεί⁹⁸.

7.3 Οικιακή εργασία και επισφάλεια

Κατά τη δεκαετία του 1920, για πολλές φτωχές ή προσφυγικές οικογένειες, η τοποθέτηση μιας κόρης σε αστικό σπίτι δεν αποτελούσε ελεύθερη επαγγελματική επιλογή, αλλά πρακτική επιβίωσης, συνδεδεμένη με τη στέγη, τη διατροφή και την προσδοκία μιας στοιχειώδους ασφάλειας. Στην πράξη, όμως, η λύση αυτή ενέτασσε

⁹⁵ Χιονίδου, *Υπηρέτριες και υπηρέτες* 76-77

⁹⁶ Hantzaroula, *Making of Subordination*, 33-34

⁹⁷ Ο.π 37

⁹⁸ Ο.π 40

τις νεαρές γυναίκες σε σχέσεις έντονης εξάρτησης, χαμηλής ή ασταθούς αμοιβής και συνεχούς διαθεσιμότητας προς την εργοδοτική οικογένεια⁹⁹.

Στη δεκαετία του 1930, ως συνέχεια των εξελίξεων του Μεσοπολέμου, και παρά τις γενικότερες μεταβολές του μεσοπολεμικού κράτους και τις συζητήσεις για κοινωνική πολιτική, η οικιακή εργασία παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό έξω από την ουσιαστική θεσμική προστασία. Η οικονομική κρίση και οι κοινωνικές πιέσεις της περιόδου δεν περιόρισαν τη σημασία της· αντίθετα, την κατέστησαν ακόμη πιο αναγκαία για φτωχές και άπειρες γυναίκες χωρίς άλλες σταθερές διεξόδους βιοπορισμού. Ωστόσο, η εργασία μέσα στο σπίτι παρέμενε σε μεγάλο βαθμό αόρατη: καταγραφόταν αποσπασματικά, σπάνια αποτυπωνόταν σε επίσημα αρχεία και άφηνε ελάχιστα ίχνη της εμπειρίας των ίδιων των εργαζομένων. Γι' αυτό, για τη μελέτη της περιόδου αποκτούν ιδιαίτερη σημασία οι έμμεσες πηγές, όπως προφορικές μαρτυρίες, οικογενειακές μνήμες και διάσπαρτες αναφορές στον Τύπο. Μέσα από αυτές αναδεικνύεται ότι η οικιακή υπηρεσία των δεκαετιών του 1920 και του 1930 υπήρξε κεντρικό πεδίο συνάντησης της προσφυγικής φτώχειας, της έμφυλης ανισότητας και της κοινωνικής σιωπής¹⁰⁰.

Κεφάλαιο 8: Οικιακή οικονομία. Η «καλή κυρία» και η «υπηρέτρια»

8.1 Η διοίκηση του οίκου και η θέση της οικιακής εργάτριας στην αστική οικογένεια

Η οικογένεια παρουσιάζεται ως οικονομική μονάδα που συνδυάζει μισθωτή και άτυπη εργασία με μεγάλη ευελιξία. Όπως παρουσιάζεται στο εγχειρίδιο Οικοδέσποινα ή Η Οικονομίας Εγχειρίδιόν¹⁰¹, το κείμενο συμφωνεί πλήρως με την κυρίαρχη ιδεολογική αντίληψη που διαμόρφωσε και την ελληνική κοινωνία στα τέλη του 19ου αιώνα. Η ικανότητα της Ελληνίδας να διατηρεί «καθαρόν, ευπρεπές και εύρυθμον» το σπίτι της θεωρούνταν αντανάκλαση της προσωπικής της αξίας αλλά

⁹⁹ John S. Koliopoulos and Thanos M. Veremis, *Modern Greece: A History since 1821* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2009)· Antonis Liakos and Nicholas Doumanis, "State and Society during the Interwar Period (1922–1940)," in *The Edinburgh History of the Greeks, 20th and Early 21st Centuries: Global Perspectives* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023), 106–146.

¹⁰⁰ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού* (Αθήνα: Πατάκης, 2017).

¹⁰¹ Βασίλαρος, *Η Οικοδέσποινα*

και της προόδου της οικογένειας. Η γυναίκα παρουσιάζεται ως «βασίλισσα του οίκου», υπεύθυνη για τάξη, καθαριότητα, μαγειρική, οικονομία και αγωγή των παιδιών. Δηλώνεται ότι από τη δική της δεξιότητα καθορίζεται η ευτυχία του σπιτιού. Δίνονται οι πρώτες οδηγίες για εγκράτεια, σύνεση, φρόνηση. Η κόρη παρουσιάζεται ως μελλοντική φορέας του οικογενειακού φρονήματος, εκπαιδευόμενη από νωρίς στην αυτοθυσία, την υπακοή και τη φροντίδα των άλλων. Η έμφυλη κοινωνικοποίηση ξεκινά εντός του οίκου και προετοιμάζει τη μετάβασή της στον ρόλο της οικοδέσποινας¹⁰². Η εκπαίδευση των κοριτσιών στην οικιακή οικονομία εμφανίζεται ως αναγκαία προετοιμασία για τον μελλοντικό τους ρόλο¹⁰³. Μία σημαντική πρόκληση που καλείται να διαχειριστεί η οικοδέσποινα είναι η επιλογή της υπηρέτριας. Αποτελεί κρίσιμη απόφαση για την ορθή λειτουργία της οικίας. Οφείλει να ενεργεί προνοητικά, να εξετάζει χαρακτήρα, ήθος και καταλληλόλητα. Η παρουσία της υπηρέτριας δεν είναι αυτονόητη ούτε δεδομένη. Επηρεάζει συνολικά την καθημερινότητα του οίκου¹⁰⁴. Η συχνή αλλαγή υπηρετριών δυσφημεί την οικοδέσποινα. Η υπηρέτρια παραμένει στον οίκο μόνο αν της ταιριάζει το περιβάλλον και οι συνθήκες. Η σταθερότητα προϋποθέτει σωστή συμπεριφορά από πλευράς της οικοδέσποινας και η οικιακή βοηθός έχει την δυνατότητα να αποχωρήσει αν το επιθυμεί¹⁰⁵.

Καταδικάζεται η συνήθεια να δίνονται υπερβολικές ή ασαφείς εντολές. Η αποτυχία της εργασίας αποδίδεται συχνά στην κακή καθοδήγηση και όχι στην ανικανότητα της υπηρέτριας¹⁰⁶. Η καλή μεταχείριση της οικιακής εργάτριας προβάλλεται ως απαραίτητη για την ομαλή λειτουργία του οίκου. Η ευγένεια και η μετριοπάθεια παρουσιάζονται ως μέσα διατήρησης της υπηρεσίας. Η συμπεριφορά της οικοδέσποινας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την προθυμία και τη συνέπεια της υπηρέτριας¹⁰⁷. Το εγχειρίδιο προτρέπει στην αποφυγή σκληρότητας και δημόσιας επίπληξης των οικιακών εργατριών. Η πειθαρχία οφείλει να είναι σταθερή αλλά όχι ταπεινωτική. Η οικοδέσποινα πρέπει να επιδεικνύει αυτοσυγκράτηση και να ελέγχει

¹⁰² Ο.π. 27

¹⁰³ Ο.π. 41

¹⁰⁴ Ο.π. 198

¹⁰⁵ Ο.π. 199

¹⁰⁶ Ο.π. 200

¹⁰⁷ Ο.π. 202

τον θυμό της και να διορθώνει τυχόν λάθη με επιείκεια¹⁰⁸. Ένα ακόμη πολύ κρίσιμο ζήτημα είναι η αμοιβή. Η καθυστέρηση πληρωμών καταδικάζεται. Ο οίκος λειτουργεί ως χώρος οργανωμένης εργασίας¹⁰⁹. Η διατροφή, η ανάπαυση και οι βασικές παροχές προς τις υπηρέτριες είναι αναγκαίες χωρίς όμως υπερβολή. Η καλή φροντίδα συνεπάγεται την καλύτερη απόδοση στην εργασία¹¹⁰.

Το εγχειρίδιο Ελληνική Οικιακή Οικονομία Θεωρητική και Πρακτική το οποίο εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη, το 1875 του Ξενοφώντα Ζύγουρα συγκροτεί την οικιακή εργασία όχι ως απλή πρακτική δραστηριότητα, αλλά ως συστηματοποιημένη γνώση. Η οικιακή οικονομία παρουσιάζεται ως επιστήμη, απαραίτητη για τη σωστή διοίκηση του οίκου και τη διασφάλιση της οικογενειακής και κοινωνικής τάξης, εντασσόμενη πλήρως στο αξιακό πλαίσιο της αστικής κοινωνίας του ύστερου 19ου αιώνα¹¹¹. Οι προσφωνήσεις προς κυρίας κοσμήτριας, διδασκάλισσας και παιδαγωγούς αποδεικνύουν ότι το έργο απευθύνεται ρητά σε γυναικείο, αστικό και μορφωμένο κοινό. Αποδίδει στη γυναίκα τον ρόλο της ηθικής και οργανωτικής υπεύθυνης του οίκου. Δεν δίνονται κατευθύνσεις απλά για την εκτέλεση της οικιακής εργασίας, αλλά και για τη διοίκησή της, κάτι που προϋποθέτει την ύπαρξη ιεραρχιών και καταμερισμού εργασίας εντός του νοικοκυριού¹¹².

8.2 Η υπηρέτρια ως αντικείμενο διαμόρφωσης: εκπαίδευση, πειθαρχία και εξάρτηση μέσα στο σπίτι

Στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αιώνα, η υπηρέτρια παρουσιάζεται μέσα στον αστικό οίκο ως πρόσωπο που δεν αρκεί να εργάζεται, αλλά πρέπει και να διαμορφώνεται σύμφωνα με τα πρότυπα της οικοδέσποινας. Η εκπαίδευση, η πειθαρχία και η καθημερινή καθοδήγηση εμφανίζονται έτσι ως απαραίτητες προϋποθέσεις για την ομαλή λειτουργία του σπιτιού. Η έμφαση του εγχειριδίου στην επιλογή «εντίμου, εργατικής και υπάκουης» υπηρέτριας αντικατοπτρίζει μια εξαιρετικά οικεία πραγματικότητα για τα ελληνικά αστικά νοικοκυριά στα τέλη του

¹⁰⁸ Ο.π 204

¹⁰⁹ Ο.π 206

¹¹⁰ Ο.π. 208

¹¹¹ Ξενοφών Δ. Ζυγούρας, *Ελληνική Οικιακή Οικονομία: Θεωρητική και Πρακτική. Συνταχθείσα προς χρήσιν των απανταχού Ελληνικών Παρθεναγωγείων* (Κωνσταντινούπολη: Εκ του Τυπογραφείου Α. Κορομηλά, 1875), ΑΠΘ 10 - 11

¹¹² Ο.π. 5–6.

19ου αιώνα. Η παρουσία ζωντανής υπηρεσίας δεν ήταν προνόμιο των λίγων αλλά δομικό στοιχείο της λειτουργίας της μεσαίας και ανώτερης αστικής οικογένειας. Όπως ακριβώς τονίζει το εγχειρίδιο, έτσι και στις ελληνικές πηγές της εποχής παρατηρείται συχνά η παραδοχή ότι καλές υπηρέτριες σπανίζουν. Η αστικοποίηση και η μαζική εισροή νεαρών κοριτσιών από αγροτικές περιοχές δημιούργησαν την εντύπωση ότι οι υπηρέτριες είναι απείθαρχες, ακατάρτιστες ή κακοαναθρεμμένες. Η γυναικεία ενασχόληση με τον οίκο εκτός από φυσική αποστολή και ηθικό καθήκον, είναι ενταγμένη στη χριστιανική και κοινωνική τάξη. Η προσέγγιση αυτή συνέβαλε στην αποσιώπηση του εργασιακού χαρακτήρα της οικιακής δραστηριότητας και περιόριζε τη δυνατότητα κοινωνικής ή οικονομικής αναγνώρισης της γυναικείας συμβολής στην αστική κοινωνία¹¹³. Η νοικοκυρά παρουσιάζεται έτσι ως η μόνη «φυσική» μητέρα και η μόνη που κατανοεί πραγματικά τη σημασία της ανατροφής, ενώ η φτωχή τροφός πρέπει να διαμορφώνεται και να εποπτεύεται. Η εκπαίδευση λειτουργεί ως διαδικασία ενσωμάτωσης στις αξίες του σπιτιού. Καθίσταται σαφές ότι η εκπαίδευση ήταν μέρος της εργασιακής εξάρτησης και όχι πράξη φροντίδας¹¹⁴.

Στην ελληνική κοινωνία της εποχής, η σχέση οικοδέσποινας και υπηρέτριας αποτελεί πυρήνα της αστικής ιεραρχίας. Η πρώτη ενσαρκώνει την καλλιεργημένη, ηθική και οργανωμένη οικοδέσποινα, ενώ η δεύτερη εκπροσωπεί την λαϊκή, ακατέργαστη εργασία που πρέπει να τεθεί υπό επίβλεψη. Η επιτυχία της οικοδέσποινας μετριέται σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητά της να πειθαρχεί και να εκπαιδεύει την υπηρέτρια, να επιβλέπει την καθαριότητα, να εξασφαλίζει την απόλυτη τάξη και να αποτρέπει αμέλειες ή ανυπακοές¹¹⁵.

Η καθημερινή σχέση είναι διαποτισμένη από συναισθήματα όπως ευγνωμοσύνη, πίστη, «την είχαμε σαν παιδί μας...», αλλά και ζήλια, καχυποψία, τιμωρία. Η ένταξη της υπηρέτριας σε οικογενειακό ρόλο συχνά λειτουργεί ως αποφόρτιση της ανισότητας. Καλείται να ενσωματωθεί ως μέλος της οικογένειας, χωρίς όμως τα δικαιώματα που αυτό θα σήμαινε. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα «δώρα» που προσφέρονταν από τις νοικοκυρές στις οικιακές εργάτριες, όπως ένα σταυρουδάκι

¹¹³ Ο.π 12-13

¹¹⁴ Χιονίδου, *Υπηρέτριες και υπηρέτες*, 82

¹¹⁵ Ο.π 198

που τις ενθαρρύνει στη θρησκευτική πειθάρχηση, ρούχα που επέλεξαν οι ίδιες οι νοικοκυρές, μικρά χρηματικά φιλοδωρήματα, δεν αποτελούν απλά χειρονομίες καλοσύνης λειτουργούν ως μηχανισμοί ελέγχου και προτροπής.

8.3 Δουλεύει σαν μηχανή, αγαπά σαν μάνα... Καθήκον, εξουσία και η αστική φαντασίωση της υπηρέτριας.

Στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας του ύστερου 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, η μετάβαση αυτή συνοδεύεται από έναν ουσιαστικό μετασχηματισμό της γυναικείας καθημερινότητας. Το νοικοκυριό αναδεικνύεται σε χώρο έντονης σωματικής κόπωσης και κοινωνικής απομόνωσης. Η έλλειψη βασικών υποδομών, σε συνδυασμό με το υψηλό κόστος των καταναλωτικών αγαθών, επιβαρύνει ιδιαίτερα τις γυναίκες των μεσαίων και κατώτερων αστικών στρωμάτων, οι οποίες επωμίζονται πολύωρες, χειρωνακτικές πρακτικές και απλήρωτη οικιακή εργασία. Σε αντίθεση όμως με τις αγροτικές κοινότητες, όπου η γυναικεία εργασία εντασσόταν σε συλλογικά δίκτυα, το αστικό σπίτι λειτουργεί απομονωτικά, καθιστώντας την οικιακή εργασία ατομική και αόρατη ενισχύοντας έτσι τον κοινωνικό εγκλεισμό των γυναικών¹¹⁶.

Η κατοικία αναγορεύεται σε χώρο κοινωνικού κύρους. Περιγράφεται ως κέντρο ηθών, τάξης και ευτυχίας. Η μητέρα ορίζεται διαχειρίστρια του σπιτιού και υπεύθυνη για την αγωγή των τέκνων. Προβάλλεται η αντίληψη ότι η γυναίκα, μέσω των καθηκόντων της, διαμορφώνει τον χαρακτήρα της κοινωνίας. Η οικιακή εργασία παρουσιάζεται όχι απλώς ως ηθικό καθήκον της γυναίκας, αλλά ως συστηματική γνώση που απαιτεί εκπαίδευση και πρακτική εξάσκηση. Η γυναικεία ενασχόληση με τον οίκο δεν είναι έμφυτη, αλλά καλλιεργούμενη¹¹⁷. Η εκπαίδευση των κοριτσιών στην οικιακή οικονομία δεν δύναται να περιορίζεται μόνο στη θεωρία, αλλά απαιτεί συστηματική πρακτική άσκηση σε βασικές εργασίες του νοικοκυριού, ώστε να αποκτώνται εμπειρία και ικανότητα. Γίνεται σύγκριση με την ευρωπαϊκή πραγματικότητα, όπου λειτουργούν ειδικά εκπαιδευτικά ιδρύματα με χώρους πρακτικής διδασκαλίας, εργαστήρια που λειτουργούν ως πλυντήριο, σιδερωτήριο, μαγειρείο, ενώ στον

¹¹⁶ Ζέη, «Όψεις του ελληνικού 19ου αιώνα», 168-169

¹¹⁷ Βασίλαρος, *Η Οικοδέσποινα*, 42-43

ελληνικό χώρο η οργανωμένη αυτή εκπαίδευση παρουσιάζεται ως ζητούμενο και έργο του μέλλοντος¹¹⁸.

Η αστική τάξη έβλεπε την οικιακή εργασία όχι ως σχέση εργασίας, αλλά ως προέκταση της οικογένειας και του νοικοκυριού. Η υπηρέτρια παρουσιαζόταν ως παιδί που πρέπει να διαπαιδαγωγηθεί, να καθοδηγηθεί και να μορφωθεί από την εργοδότη. Παράλληλα, χρησιμοποιούνταν ως υποκατάστατο μητέρας, ως τροφός, καθαρίστρια, μαγείρισσα, παιδαγωγός, συνοδός και ψυχολογικό στήριγμα. Η αστική ματιά μεταφράζει την πατερναλιστική εξουσία σε «φροντίδα» και «προστασία», ενώ στην πραγματικότητα δημιουργεί έναν βαθύ μηχανισμό εξάρτησης, όπου η συναισθηματική οικειότητα καλύπτει τον έλεγχο και την ιεραρχία¹¹⁹.

Η ζήτηση για υπηρέτριες, μαγείρισσες, παραμάνες, ψυχοκόρες συχνά ανήλικες καμαριέρες, πλύστρες, καθώς και για ανδρικές θέσεις όπως οικονόμοι, θυρωροί και αμαξάδες, διευρύνεται. Η ίδια η αρχιτεκτονική της μεγαλοαστικής και μεσοαστικής κατοικίας προβλέπει χώρους υπηρεσίας, βοηθητικές κλίμακες, μικρά δωμάτια σε σοφίτες ή πίσω αυλές, ξεχωριστές εισόδους. Η «ορατότητα» της υπηρέτριας είναι επιλεκτική, πρέπει να είναι παρούσα όταν χρειάζεται, αλλά αόρατη στον χώρο της αστικής επίδειξης. Η αστική οικιακή οικονομία καθορίζεται από την ιδεολογία του «οικιακού αγγέλου», όπου η νοικοκυρά διαχειρίζεται το σπίτι, αλλά η πραγματική χειρωνακτική και επαναληπτική εργασία εκτελείται από τις έμμισθες εργάτριες φροντίδας.

Η ιδανική υπηρέτρια είναι ακούραστη, «νυχθημερόν εργάζεται», ζυμώνει, πλένει, αλέθει, κάνει τα πάντα χωρίς όρια χρόνου. Είναι απόλυτα πιστή, μένει για μια ζωή στο ίδιο σπίτι, «γηράσκει παρά την οικογένεια, εν ηργάσθη νέα». Χωρίς δική της ζωή «είς ἓν νεύμα της κυρίας της λησμονεῖ καὶ σύζυγον καὶ τέκνα» ακόμη και αν παντρευτεί, η προτεραιότητα παραμένει η οικογένεια του αφεντικού.

Ηθικά ανώτερη, σχεδόν αγγελική, «ὁ ἀγαθὸς τοῦ οἴκου ἄγγελος», «πιστὸς καὶ ἄγρυπνος φύλαξ». Δεν είναι απλώς εργάτρια, αλλά σχεδόν πνεύμα, προστάτης. Ανιδιοτελής μέχρι τέλους, όταν πεθαίνει, δεν αφήνει την παρουσία της στους δικούς

¹¹⁸ Ο.π 46-47

¹¹⁹ Χιονίδου, *Υπηρέτριες υπηρέτες*, 87- 88

της αλλά στο «χαϊδεμένον τέκνον τῆς κυρίας της». Το πρότυπο της οικιακής εργάτριας παρουσιάζεται ως γυναίκα που δουλεύει σαν μηχανή, αγαπά σαν μάνα, υπακούει σαν δούλη και δεν ζητά ποτέ τίποτα¹²⁰.

Κεφάλαιο 9: Αναπαραστάσεις της οικιακής εργάτριας στον Τύπο και τη λογοτεχνία

9.1 Η υπηρέτρια ως «πρόβλημα» του οίκου στον Τύπο. Αυτοκριτική και αντιφάσεις στον λόγο της Εφημερίδος των Κυριών.

Στις εφημερίδες, στις αστικές νουβέλες και στα θεατρικά έργα της εποχής, η υπηρέτρια εμφανίζεται ως φιγούρα άλλοτε αστεία, αφελής και άλλοτε ηθικολογική, ως πειρασμός ή κίνδυνος για τον οίκο. Άλλες φορές περιγράφεται με τρυφερότητα ή συγκίνηση, ώστε να τονιστεί η αδικία που υφίσταται ως θύμα σκληρότητας. Η διπλή αυτή αναπαράσταση, ανάμεσα στο αστείο και στο επικίνδυνο, αντανακλά το άγχος της αστικής τάξης να ορίσει και να περιφρουρήσει τα όρια του «έντιμου οίκου».

Η *Εφημερίς των Κυριών*, το μακροβιότερο ελληνικό γυναικείο έντυπο που εξέδιδε η Καλλιρρόη Παρρέν, στόχευε στην προώθηση των γυναικείων δικαιωμάτων, αλλά αποτυπώνει και την αντίφαση της αστικής οπτικής. Η οικιακή εργάτρια παρουσιάζεται άλλοτε ως αμόρφωτη, άστατη και επικίνδυνη, και άλλοτε ως θύμα εκμετάλλευσης, αποπλάνησης και κοινωνικής υποκρισίας¹²¹. Όπως αναφέρει η Καλκάνη στο έργο της *Υπηρέτριες*, στο άρθρο «Οι Ανατολίται μας» αναφέρεται απόπειρα αυτοκτονίας από τον βράχο του Λυκαβηττού¹²². Επίσης άρθρο με τίτλο «Αι γυναίκες» από τον Βλάση Γαβριηλίδη στην Ακρόπολις, ξανά στο έργο της Καλκάνη,

¹²⁰ Περί υπηρετριών και άλλων δαιμονίων (1880–1920)», *Γυναίκες του τότε, Γυναίκες του ποτέ: έμφυλες μάχες στο γαλανόλευκο οικόπεδο*, Μιγάδα, WordPress, Μάιος 2019, διαθέσιμο στο: <https://migada71.wordpress.com/wp-content/uploads/2019/05/5-ce93cf85cebd-cf84cebfcf85-cf84cebfcf84ceb5.pdf>

¹²¹ Σαλίμπα, *Υπηρέτριες και υπηρέτες*, 103

¹²² Αυδή-Καλκανή, *Υπηρέτριες*, 41

αναφέρεται ότι οι αστές γυναίκες ενδιαφέρονται μόνο για την εμφάνιση και όχι για τη βελτίωση της προσωπικότητας¹²³.

Στην *Εφημερίδα των Κυριών* του 1887 δημοσιεύεται άρθρο με τίτλο «*Τι μας κοστίζει μία μαγείρισσα;*»¹²⁴. Η μισθοδοσία, η τροφή και τα «δώρα» της υπηρέτριας παρουσιάζονται ως υπολογίσιμα έξοδα του προϋπολογισμού μιας αστικής οικογένειας. Αντιμετωπίζεται ως οικονομικό βάρος που πρέπει να περιοριστεί. Το κείμενο περιγράφει τις υπηρέτριες ως δυσεύρετες, με αυξανόμενες αξιώσεις και ανεξαρτησία που απειλεί την οικιακή τάξη. Η μαγείρισσα εμφανίζεται όχι ως εργαζόμενη με δικαιώματα, αλλά ως «αναγκαίο κακό», χρειάζεται, αλλά κοστίζει και προκαλεί ανησυχίες. Η οικοδέσποινα οφείλει να επιδείξει επιδεξιότητα, ορθολογισμό και έλεγχο επάνω στο υπηρετικό προσωπικό, γεγονός που επιβεβαιώνει τον έμφυλο χαρακτήρα της οικιακής εξουσίας. Αναδεικνύεται η εργοδοτική λογική, οι οικιακές εργάτριες κοστίζουν πολύ, είναι δύσκολο να βρεθούν «αξιόλογες». Απαξιώνεται η εργασία τους και θεωρούνται τμήμα της κοινωνικής δομής του οίκου¹²⁵.

Το άρθρο «*Θεραπαινίδες και Τροφοί*» στην *Εφημερίδα των Κυριών* (1893)¹²⁶ αποδίδει την «κακή ποιότητα» υπηρετριών και τροφών στη φτώχεια, στην έλλειψη παιδείας και στις βιοτικές συνθήκες. Οι οικιακές εργάτριες που εργάζονται ως τροφές και θεραπαινίδες παρουσιάζονται ως ηθικά προβληματικές, αμόρφωτες και δυνητικά επικίνδυνες για την υγεία και την ανατροφή των παιδιών της αστικής οικογένειας. Παρατίθενται περιστατικά όπου τροφές που φέρονται με αδιαφορία ή σκληρότητα προς τα βρέφη, και η συμπεριφορά αυτή αποδίδεται σε «παντελή έλλειψιν ανατροφής» και «οικτράς βιοτικής συνθήκας». Οι γυναίκες της φτώχειας μετατρέπονται έτσι σε αντικείμενα επιτήρησης, ενώ η αστική τάξη αναλαμβάνει ρόλο ηθικού καθοδηγητή. Προτείνεται ακόμη και η ίδρυση Ασύλου όπου οι τροφές θα διαμορφώνονται σε «γυναίκας ευσυνειδήτους». Η οικιακή εργασία παρουσιάζεται

¹²³ Ο.π. 55

¹²⁴ *Τι μας κοστίζει μία μαγείρισσα;*, *Εφημερίς των Κυριών*, Έτος Α', αρ. 3, 22 Μαρτίου 1887, προσβάσιμο μέσω Βιβλιοθήκης Πανεπιστημίου Κύπρου – Ψηφιακό Αρχείο Λύκηθος, <https://lekythos.library.ucy.ac.cy> (accessed 3 Δεκεμβρίου 2025)

¹²⁵ Ο.π.

¹²⁶ «*Θεραπαινίδες και Τροφοί*», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. 290 (24 Ιανουαρίου 1893)

όχι ως μισθωτή εργασία αλλά ως ζήτημα πειθαρχίας, όπου η υπηρέτρια πρέπει να διαθέτει «καλή φύσιν» και να αγαπά τα παιδιά του εργοδότη. Για άλλη μια φορά, οι οικιακές εργάτριες αντιμετωπίζονται ως κατώτερα υποκείμενα που απαιτούν ηθική διαμόρφωση ώστε να είναι «άξιες» να εισέλθουν στον οίκο.

Από το βιβλίο “Τι είδε η Μαιρούλα” (Πηγή: <https://www.lifo.gr/culture/vivlio/ti-eide-i-mairoyla>)

9.2 Σύγκριση με την Ευρώπη και η «κρίση υπηρετριών». Αυτοκριτική και εργοδοτική ευθύνη: “Tel maître, tel valet”

Η ίδια η *Εφημερίς των Κυριών* αναπτύσσει και έναν λόγο αυτοκριτικής, σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι «ένεχόμεθα καὶ ἡμεῖς κατὰ μέγα μέρος». Οι κυρίες προσλαμβάνουν περισσότερες υπηρέτριες από όσες χρειάζονται «δι’ ἐπίδειξιν», δίνουν μεγάλους μισθούς για μικρή εργασία, επιτρέπουν να ντύνονται όπως οι ίδιες, τις αφήνουν να διαχειρίζονται ανεξέλεγκτα τον οικογενειακό πλούτο και αδιαφορούν για τον ηθικό και θρησκευτικό τους βίο. Με τη φράση «Tel maître, tel valet» υποδηλώνεται ότι η «κακή κατάσταση» των υπηρετριών οφείλεται εν μέρει στην

αμέλεια και την αδιαφορία των ίδιων των κυριών¹²⁷. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και το άρθρο της Καλλιρρόης Παρρέν «Οι υπηρέτριες στο Παρίσι και οι υπηρέτρίες μας» (*Εφημερίς των Κυριών*, 10 Σεπτεμβρίου 1889, τχ. 11), όπου η συγγραφέας προβαίνει σε συγκριτική αποτίμηση μεταξύ των Ελληνίδων υπηρετριών και εκείνων της γαλλικής πρωτεύουσας αλλά και άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Οι Γαλλίδες υπηρέτριες παρουσιάζονται ως επιδέξιες, ευγενικές και αφοσιωμένες στην εργασία τους, ενώ οι Ελληνίδες περιγράφονται ως τεμπέλες, απαιτητικές ως προς τους μισθούς και πρόθυμες να εγκαταλείψουν τη θέση τους μόλις αποκτήσουν τις αναγκαίες δεξιότητες. Η αιτία για τα ελαττώματά τους είναι η αμορφωσιά και η έλλειψη θρησκευτικής αγωγής. Η εκπαίδευση των κοριτσιών είχε ανατεθεί στις κυρίες των σπιτιών, οι οποίες όμως είναι συχνά αυστηρές, ανυπόμονες και απολύουν εύκολα τις υπηρέτριες. Τις χαρακτηρίζει «ανήθικες, πονηρές, αυθάδεις, κουτσομπόλες και σπάταλες». Η οικιακή εργασία συγχέεται με το έργο της μητρότητας και η αστική τάξη θεσμοποιεί το δικαίωμά της να καθορίζει ποιες γυναίκες μπορούν να ασκούν το έργο της φροντίδας και υπό ποιους όρους¹²⁸.

Στη συνέχεια η ιστορία της «δούλης κόρης Φίλις», δημοσιευμένη στην *Εφημερίδα των Παίδων*¹²⁹, απευθύνεται στα παιδιά των αστικών οικογενειών και όχι σε ενήλικες. Στοχεύει στη διαμόρφωση μελλοντικών κυριών και οικοδεσποινών. Διαδραματίζεται στη Βοστώνη και αφηγείται τη βελτίωση μιας νεαρής δούλης μέσω της φροντίδας και της καθοδήγησης της κυρίας της. Η οικιακή εξάρτηση παρουσιάζεται ως σχέση φροντίδας και αγωγής, ενώ η κοινωνική ανισότητα εμφανίζεται ως αυτονόητη και δεδομένη, μέσα από έναν λόγο φροντίδας για το παιδικό αναγνωστικό κοινό.

¹²⁷ Καλλιρρόη Παρρέν, «Έν κοινωνικόν πρόβλημα. Οί ύπηρέται τῆς σήμερον. Τὸ Ἄσυλον τῶν ὑπηρετῶν καὶ ἐργατιδῶν», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. 420 (26 Νοεμβρίου 1895)

¹²⁸ «Θεραπαινίδες και Τροφοί», *Εφημερίς των Κυριών*

¹²⁹ «Ἡ δούλη κόρη Φίλις», *Εφημερίς των Παίδων*, ἔτος ΚΔ', αρ. 278 (Αθήνα, Φεβρουάριος 1891), ψηφιακή αναπαραγωγή, Βιβλιοθήκη Λύκηθος, Πανεπιστήμιο Κύπρου.

Η *Εφημερίς των Υπηρετριών* αποτελεί ένα σπάνιο τεκμήριο από τις αρχές του 20ού αιώνα¹³⁰. Ένα μικρού σχήματος τετρασέλιδο εβδομαδιαίο περιοδικό με έδρα την Αθήνα, και είχε οριστεί διευθύντρια–αρχισυντάκτρια η Μαριγώ Καρμάδου. Η βραχύβια αυτή έκδοση είχε ως στόχο την προάσπιση των συμφερόντων των Ελληνίδων υπηρετριών και ταυτόχρονα λειτούργησε ως όργανο διαμεσολάβησης ανάμεσα στις υπηρέτριες και τα αστικά νοικοκυριά της πόλης. Ωστόσο, η *Εφημερίς των Υπηρετριών* δεν εκφράζει πραγματικά τις ίδιες τις υπηρέτριες, αλλά την εικόνα που έχει η αστική τάξη για αυτές¹³¹. Η «φωνή» της υπηρέτριας γράφεται με ψευδώνυμα και συχνά σε χαρούμενο, σατιρικό ή γελοιογραφικό ύφος, κάτι που δείχνει ότι οι ιστορίες είναι κατασκευασμένες, όχι αυθεντικές. Η εφημερίδα προσποιείται ότι νοιάζεται για τις υπηρέτριες, αλλά στην πραγματικότητα κατασκευάζει μια φανταστική εικόνα της ζωής τους, με υπερβολή και φαντασίωση. Άρα, δεν αποτελεί αξιόπιστη πηγή για τις πραγματικές εμπειρίες των υπηρετριών, αλλά αντικείμενο ειρωνικής και κριτικής παρατήρησης.

9.3 Παιδική εργασία και αστική ευαισθησία: Παύλος Νιρβάνας

Τα άρθρα του Παύλου Νιρβάνα στην *Εστία* το 1926 αποτελούν χαρακτηριστικά τεκμήρια της αστικής ευαισθησίας απέναντι στην παιδική και οικιακή εργασία κατά τον Μεσοπόλεμο. Στο κείμενο «Ανθρώπινα Υποζύγια», ο συγγραφέας καταγγέλλει την εκμετάλλευση μικρών κοριτσιών που δίνονται ως ψυχοκόρες, αναδεικνύοντας τη σωματική τους εξάντληση και την κοινωνική τους εγκατάλειψη. Η επιστολή γιατρού που ενσωματώνεται στο άρθρο λειτουργεί ως τεκμήριο της βλάβης που υφίστανται αυτά τα παιδιά, ενώ ταυτόχρονα αποκαλύπτεται η αντίφαση της αστικής φιλανθρωπίας, η οικοδέσποινα εμφανίζεται ως προστάτιδα, ενώ στην πράξη διατηρεί το παιδί σε καθεστώς εξαντλητικής εργασίας και πλήρους εξάρτησης¹³².

¹³⁰ Γιώργος Ζεβελάκης, «*Εφημερίς των Υπηρετριών (1889): Μεσίται, λιμοκοντόροι και αποπλανηθέντες*», *The Books' Journal* (Το Περιοδικό των Βιβλίων), 5 Νοεμβρίου 2024.

<https://booksjournal.gr/stiles/symptoseis/5050-efimeris-ton-ypiretrion-1889-mesitai-limokontoroi-kai-apoplanithentes>

¹³¹ Ιωαννίδης, *Υπηρέτριες και υπηρέτες*, 52-53

¹³² Παύλος Νιρβάνας, «Ανθρώπινα Υποζύγια», *Εστία*, 28 Ιουνίου 1926, αρ. 11276.

Ανάλογη είναι και η περίπτωση του άρθρου «Τα σκλαβάκια», όπου ο Νιρβάνας παρουσιάζει την κακοποίηση ενός δεκάχρονου κοριτσιού από την εργοδότριά του, φωτίζοντας τη βία που μπορούσε να ασκείται στο εσωτερικό του αστικού σπιτιού υπό τον μανδύα της πειθαρχίας. Η παρέμβασή του έχει σαφή καταγγελτικό χαρακτήρα, χωρίς όμως να αμφισβητεί ριζικά τον ίδιο τον μηχανισμό που παρήγαγε την παιδική οικιακή εργασία. Έτσι, τα κείμενά του είναι πολύτιμα όχι μόνο επειδή καταγράφουν περιστατικά βίας, αλλά και επειδή αναδεικνύουν την ευαισθησία της μορφωμένης τάξης και καταδικάζει την υπερβολή της κακοποίησης. Ζητά καλύτερη εποπτεία και ανθρώπινη συμπεριφορά αλλά δεν θέτει ευθέως το ερώτημα γιατί ένα παιδί πρέπει να εργάζεται και γιατί οι φτωχές οικογένειες αναγκάζονται να παραδίδουν τα κορίτσια τους¹³³. Στο καυστικό άρθρο «Δυστυχισμένοι Άνδρες!», ο Νιρβάνας σατιρίζει τον φόβο και την αμηχανία των ανδρών απέναντι στη μόρφωση της γυναίκας, η οποία διεκδικεί τη θέση της στη δημόσια ζωή και απομακρύνεται από τον παραδοσιακό ρόλο της υπεύθυνης διαχειρίστριας του οίκου¹³⁴. Η τάση αυτή επηρεάζει άμεσα την οικιακή εργασία, όσο οι αστές γυναίκες απεγκλωβίζονται από τον στενό κύκλο του σπιτιού, τόσο αυξάνεται η ανάγκη για οικιακές εργάτριες. Καθώς οι γυναίκες μορφώνονται, αλλάζουν οι σχέσεις μέσα στον οίκο. Οι ίδιες οι γυναίκες αναπαράγουν την ταξική ιεραρχία, ασκώντας εξουσία πάνω στις οικιακές εργάτριες. Η αντιπαράθεση με την ανδρική αυθεντία λειτουργεί ως καθρέφτης της ίδιας της αστικής ιεραρχίας, όπου η κυρία του σπιτιού ασκεί εξουσία πάνω στο υπηρετικό προσωπικό. Είναι ενδιαφέρον πως απαριθμούνται οι μορφές γυναικείας μόρφωσης, σαν να υπογραμμίζονται τα βήματα της γυναικείας απειλής¹³⁵. Έτσι σκιαγραφούνται οι κοινωνικές ανησυχίες και τα στερεότυπα της εποχής, που επηρέαζαν και την αντίληψη για τις οικιακές εργάτριες, θεωρούμενες προορισμένες για υπακοή, ταπεινότητα και αθέατη εργασία.

¹³³ Ό.π.

¹³⁴ Παύλος Νιρβάνας, «Δυστυχισμένοι Άνδρες!», *Εστία*, 7 Οκτωβρίου 1921

¹³⁵ Ό.π

9.4 Η υπηρέτρια ως μορφή αυταπάρνησης και σιωπής

Οι βαθιές τομές στην ελληνική ύπαιθρο του 19ου αιώνα αποτυπώνονται με ιδιαίτερη ένταση στη λογοτεχνία στα τέλη του αιώνα. Τα λεγόμενα «ηθογραφικά» έργα όπως αυτά του Παπαδιαμάντη, του Καρκαβίτσα, του Βιζυηνού δεν είναι απλώς περιγραφές της αγροτικής ζωής, αλλά μαρτυρίες ενός κόσμου που αλλάζει και χάνεται. Η λογοτεχνία λειτουργεί ως κοινωνική καταγγελία για έναν κόσμο της υπαίθρου που πιέζεται, φτωχοποιείται και διαλύεται από τις αλλαγές του 19ου αιώνα. Όπως αναφέρει η Ζέη σε δύο περιπτώσεις πρώτον, σε απόσπασμα από τον Θάνο Βλέκα του Παύλου Καλλιγά φαίνεται η απόγνωση του χωρικού και ο φόβος για την επιβίωση και δεύτερον σε κείμενο του Δροσίνη περιγράφεται η εξοντωτική εργασία των θεριστριών, η φτώχεια, η κακή διατροφή και η απάνθρωπη καθημερινότητα¹³⁶.

Στο πέρασμα από την ύπαιθρο του 19ου αιώνα στην αστική κοινωνία των αρχών του 20ού αιώνα, οι μορφές αυτές μετασχηματίζονται. Η μορφή της θείας Μαρίτσας στη «Θυσία» του Παπαντωνίου συστήνεται ως υπόδειγμα οικιακής αυταπάρνησης¹³⁷. Για περισσότερα από τριάντα χρόνια εργάζεται ασταμάτητα, μεγαλώνει τα παιδιά της οικογένειας, οργανώνει τον χώρο. Ωστόσο δεν ανήκει πλήρως στην οικογένεια ως ισότιμο πρόσωπο. Η κορύφωση της αφήγησης έρχεται με τη θυσία της Μαρίτσας. Η «ύψιστη θυσία», δηλαδή η σιωπηρή αποδοχή της υποψίας κλοπής από τη Μαρίτσα λειτουργεί ως πράξη, μέσω της οποίας επιλέγει να προστατεύσει την κοινωνική υπόληψη της Στάσας και της οικογένειας, αποδεχόμενη τον διασυρμό της, ως αναπόφευκτο τίμημα της θέσης της¹³⁸. Δεν ανταμείβεται αλλά εκλαμβάνεται ως κάτι φυσιολογικό. Η πράξη της δεν προκαλεί κάποια αναστάτωση αντίθετα, απορροφάται σιωπηλά από την καθημερινότητα. Το σπίτι συνεχίζει να λειτουργεί, η γειτονιά κλείνεται στον εαυτό της και η παρουσία της υπηρέτριας σβήνει. Η Μαρίτσα όχι μόνο δεν εισπράττει την ελάχιστη ευγνωμοσύνη για τη θυσία της αλλά αποκλείεται από τον κοινωνικό ορίζοντα, η καχυποψία μετατρέπεται σε απομόνωση¹³⁹.

¹³⁶ Ζέη, «Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα», 158

¹³⁷ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, *Η Θυσία*, ψηφιακή έκδοση, Βιβλιοθήκη «ΑΝΕΜΗ», Πανεπιστήμιο Κρήτης, 14

¹³⁸ Ο.π. 21

¹³⁹ Ο.π 22

9.5 Σεξουαλικότητα, μητρότητα και κοινωνική τιμωρία

Η Ανθίτσα, η υπηρέτρια του απόστρατου μοίραρχου¹⁴⁰, ενσαρκώνει μια μορφή όπου η εργασία, η σεξουαλική εκμετάλλευση, η μητρότητα και η κοινωνική ηθική διαμορφώνουν ένα καθεστώς υποταγής. Στη γειτονιά όπου εργάζεται εμφανίζεται ο Παντελής, ο οποίος με το τραγούδι του γοητεύει τις γυναίκες. Η Ανθίτσα άπειρη, επηρεάζεται βαθιά. Πρόκειται για μια σχέση όπου εκείνη παρασύρεται χωρίς να μπορεί πραγματικά να προστατευτεί. Όταν μένει έγκυος δεν εξετάζεται ποτέ σοβαρά η ευθύνη του άντρα, όλο το βάρος πέφτει πάνω στη γυναίκα. Η εγκυμοσύνη της αντιμετωπίζεται ως αμαρτία και ντροπή, κάτι που πρέπει να υποστεί για να εξαγνιστεί. Είναι μία γυναίκα που καλείται να μετατρέψει την ίδια της τη ζωή σε διαρκή υπηρεσία, προκειμένου να επανενταχθεί ηθικά στην κοινωνία. Μεγαλώνει το παιδί με κόπο, νηστείες, στερήσεις και συνεχές άγχος¹⁴¹. Όταν αργότερα αποκαλύπτεται πως το παιδί έχει σοβαρό πρόβλημα υγείας είναι κωφάλαλο, η Ανθίτσα καταρρέει, συνεχίζει να πληρώνει μόνη της το τίμημα, θεωρώντας ότι η μοίρα της είναι η τιμωρία και οι συνεχείς δοκιμασίες¹⁴².

Στο διήγημα «η γυναίκα του Μαλή» εργάζεται ασταμάτητα και συντηρεί ολόκληρη την οικογένεια¹⁴³. Παρότι ζει μέσα σε οικογένεια, είναι χωρίς υποστήριξη. Το σπίτι μετατρέπεται σε χώρο σιωπηλής εξουθένωσης. Ο Παπαντωνίου δεν την εξιδανικεύει αντίθετα καταδεικνύει το κόστος της θυσίας, τη φθορά του σώματος, την εξάντληση και τελικά την απώλεια της ίδιας της ζωής. Η γυναίκα του Μαλή δεν είναι ηρωίδα είναι θύμα μιας κοινωνικής κανονικότητας. Η γυναικεία εργασία και ιδιαίτερα η οικιακή θεωρείται φυσικό καθήκον και όχι κοινωνική προσφορά. Αντέχει, βαστά, δεν λυγίζει, αλλά δεν ανταμείβεται, αντίθετα νιώθει μοναξιά απομόνωση¹⁴⁴.

¹⁴⁰ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, *Η ΡΙΧΤΡΑ ΚΙ Η ΣΩΣΤΡΑ*, ψηφιακή έκδοση, Βιβλιοθήκη «ΑΝΕΜΗ», Πανεπιστήμιο Κρήτης, 31

¹⁴¹ Ο.π. 39

¹⁴² Ο.π. 40

¹⁴³ Ζαχαρίας Λ. Παπαντωνίου, «*Η γυναίκα του Μαλή*», στο *Διηγήματα* (Αθήνα, 1927), ψηφιακή έκδοση

¹⁴⁴ Ο.π

Συμπέρασμα

Η παρούσα διπλωματική επιχείρησε να προσεγγίσει την οικιακή εργασία, τη θέση της υπηρέτριας και της ψυχοκόρης στην Ελλάδα των τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, όχι ως περιθωριακό ή ιδιωτικό φαινόμενο, αλλά ως κεντρικό μηχανισμό συγκρότησης της αστικής κοινωνίας. Μέσα από τη μελέτη θεσμικών ρυθμίσεων, φιλανθρωπικών πρακτικών, εκπαιδευτικών εγχειρημάτων, δημοσιογραφικών και λογοτεχνικών αναπαραστάσεων, καθώς και βιωματικών μαρτυριών, αναδείχθηκε ότι η οικιακή εργασία αποτέλεσε θεμέλιο της αστικής καθημερινότητας και βασικό εργαλείο αναπαραγωγής έμφυλων και ταξικών ιεραρχιών.

Η αστική κοινωνία προσέλαβε την οικιακή εργάτρια μέσα από ένα σύνθετο και αντιφατικό σύνολο αντιλήψεων, στερεοτύπων και ιδεολογιών, άλλοτε ως αντικείμενο φιλανθρωπίας και «προστασίας», άλλοτε ως ηθικό κίνδυνο και απειλή για τον οίκο, και άλλοτε ως αφοσιωμένη, σχεδόν ιδεατή φιγούρα αυταπάρνης. Η ψυχοκόρη, ειδικότερα, παρουσιάστηκε ως «μέλος της οικογένειας», μια αφήγηση που συσκοτίζε συστηματικά την εργασιακή εκμετάλλευση, την ανηλικότητα, την απουσία δικαιωμάτων και την πλήρη εξάρτηση από την εργοδότη οικογένεια. Οι έννοιες της «ανατροφής» και της «μαθητείας» λειτούργησαν ως πρόφαση για μορφές παιδικής και γυναικείας εργασίας που παρέμεναν εκτός εργατικής νομοθεσίας και δημόσιου ελέγχου.

Η οικιακή εργασία οργανώθηκε ως εργασία συνεχής, διάχυτη στο 24ωρο και στενά συνδεδεμένη με την εσωτερικότητα του σπιτιού. Η απουσία σαφούς διαχωρισμού ανάμεσα σε εργασία, ανάπαυση και προσωπικό χρόνο, σε συνδυασμό με την ιδιωτικότητα του οίκου, παρήγαγε ένα καθεστώς έντονης πειθαρχίας και επιτήρησης, όπου το σώμα, η συμπεριφορά και η ηθική της υπηρέτριας τελούσαν υπό διαρκή αξιολόγηση. Ταυτόχρονα, θεσμοί όπως τα βιβλιάρια εργασίας, η μεσιτεία, η αστυνομική εποπτεία και οι φιλανθρωπικές δομές συνέβαλαν στη συγκρότηση ενός εκτεταμένου μηχανισμού κοινωνικού ελέγχου, ο οποίος στόχευε λιγότερο στην προστασία των εργαζομένων και περισσότερο στη διασφάλιση της αστικής οικιακής τάξης.

Ιδιαίτερη σημασία είχε η ανάδειξη της διάστασης της ανηλικότητας. Η εκτεταμένη είσοδος κοριτσιών στην οικιακή εργασία σε ηλικίες 7 έως 14 ετών δεν αποτέλεσε

ιστορική εξαίρεση, αλλά δομικό χαρακτηριστικό της περιόδου. Η σιωπή της νομοθεσίας για την οικιακή παιδική εργασία, σε αντίθεση με τη λεπτομερή ρύθμιση της παιδικής εργασίας στη βιομηχανία, αποκαλύπτει τη θεσμική αορατότητα των κοριτσιών-οικιακών εργατριών και την αποδοχή ως εντελώς φυσιολογική της εκμετάλλευσής τους ως κοινωνικής αναγκαιότητας.

Παράλληλα, η διπλωματική ανέδειξε ότι η οικιακή εργάτρια δεν υπήρξε απλώς παθητικό θύμα. Μέσα σε συνθήκες βαθιάς ανισότητας, ανέπτυξε πρακτικές γνώσης και επιβίωσης, δημιούργησε δίκτυα αλληλεγγύης, διαπραγματεύτηκε μισθούς και όρους εργασίας, μετακινήθηκε μεταξύ σπιτιών και μετέφερε, μετά την έξοδό της από την υπηρεσία, τις αστικές πρακτικές οργάνωσης στο δικό της νοικοκυριό. Υπό αυτή την έννοια, η οικιακή εργάτρια λειτούργησε και ως φορέας αστικού πολιτισμού, μεταφέροντας πρότυπα καθαριότητας, οργάνωσης και πειθαρχίας στα λαϊκά στρώματα.

Το ιδεολογικό πλαίσιο της οικιακής εργασίας αποκρυσταλλώνεται με σαφήνεια στα εγχειρίδια οικιακής οικονομίας του ύστερου 19ου αιώνα. Εγχειρίδια όπως εκείνα του Ζάνου Γρ. Βασίλαρου και του Ξενοφώντα Δ. Ζυγούρα. Δεν λειτουργούν απλώς ως πρακτικοί οδηγοί για τη διαχείριση του νοικοκυριού, αλλά ως φορείς και αναπαραγωγοί της αστικής ιδεολογίας. Μέσα από αυτά συντίθεται το πρότυπο της «καλής οικοδέσποινας», ενώ ταυτόχρονα τίθεται, έστω και έμμεσα, το πλαίσιο πειθαρχησης και ελέγχου της οικιακής εργάτριας. Η οικιακή εργασία παρουσιάζεται ως φυσική, ηθική και ιεραρχημένη, αποκρύπτοντας τη μισθωτή της διάσταση και νομιμοποιώντας έτσι την εξάρτηση των υπηρετριών στο ελληνικό αστικό σπίτι.

Η παρούσα μελέτη δείχνει ότι το ιδιωτικό αστικό σπίτι υπήρξε βαθιά πολιτικός χώρος. Εκεί συναντήθηκαν το φύλο, η τάξη, η ηλικία και η μετανάστευση, συγκροτώντας σχέσεις εξουσίας που στήριξαν τον ελληνικό εκσυγχρονισμό. Η οικιακή εργασία δεν αποτέλεσε κατάλοιπο του παρελθόντος, αλλά ενεργός και μεταβαλλόμενος θεσμός, ο οποίος προσαρμόστηκε στις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές του 20ού αιώνα, διατηρώντας ωστόσο σταθερές τις βασικές του ιεραρχίες. Από τις οικοδέσποινες και τις υπηρέτριες των αστικών σπιτιών του 19ου αιώνα, στις ψυχοκόρες και εσωτερικές βοηθούς του 20ού, μέχρι τις μετανάστριες οικιακές εργάτριες του σήμερα, βλέπουμε ότι η οικιακή εργασία ακολουθεί τον εκσυγχρονισμό αντί να εξαφανίζεται

μετασχηματίζεται διαρκώς για να καλύψει τις νέες ανάγκες των νοικοκυριών και τη αγοράς εργασίας.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς πηγές

Αμαλίσκειον Οικοτροφείον Θηλέων. «Η Ιστορία μας». Πρόσβαση 16 Ιουνίου 2026. <https://amalieion.gr/to-amalieion/i-istoria-mas/>.

Άσυλον Ανιάτων. «Ιστορία». Πρόσβαση 16 Ιουνίου 2026. <https://asylonaniaton.gr/istoria/>.

Αστυνομική Διεύθυνσις Αττικοβοιωτίας. (1918, 8 Μαΐου). *Περί υπηρετῶν καὶ υπηρετριῶν. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, Β', αρ. φύλλου 34. Βιβλιοθήκη & Κέντρο Πληροφόρησης Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Βασίλαρος, Ζ. Γρ. (1892). *Η οικοδέσποινα ή Η οικονομία: Εγχειρίδιον απάνθισμα εκ του γαλλικού*. Εκ του Τύπου Ζάνου Γρ. Βασαλάρου.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Μυτιλήνης. Αρχειακό υλικό για τον Ζανό Γρ. Βασίλαρο. Πρόσβαση 17 Ιουνίου 2026.

Ελλάδα. (1920, 1 Ιουλίου). *Νόμος 2271/1920: Περί κυρώσεως της διεθνούς συμβάσεως περί καθορισμού κατωτάτου ορίου ηλικίας των ανηλίκων εις τας βιομηχανικάς εργασίας. Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, ΦΕΚ 145/Α.

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ). Αρχείο Α.Ε. 208: *Σύνδεσμος Κυριών προς Προστασίαν της Εργάτιδος. 1904–1939. Εθνικό Ευρετήριο Αρχείων*. Πρόσβαση 18 Ιουνίου 2026. <https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/q6yz-d5mf-ctqd>.

Εργατικόν Κέντρον Αθηνών. *Κυριακόν Σχολείον Εργατριών. Αθήνα, 23 Αυγούστου 1912. Μονόφυλλο*. Πρόσβαση 18 Ιουνίου 2026. [Rarebooks – Κυριακόν Σχολείον Εργατριών](#).

Εφημερίς των Κυριών. (1887, 22 Μαρτίου). Τι μας κοστίζει μία μαγείρισσα; (αρ. 3).

<https://lekythos.library.ucy.ac.cy/>

Εφημερίς των Κυριών. (1893, 24 Ιανουαρίου). Θεραπεινίδες και Τροφοί (αρ. 290).

Εφημερίς των Κυριών. (1895, 26 Νοεμβρίου). Έν κοινωνικό πρόβλημα. Οί ύπηρέται τῆς σήμερον. Τὸ Ἄσυλον τῶν ὑπηρετῶν καὶ ἐργατιδῶν (αρ. 420).

Εφημερίς των Παίδων. (1891, Φεβρουάριος). Η δούλη κόρη Φίλις (Έτος ΚΔ', αρ. 278). Βιβλιοθήκη Λύκηθος, Πανεπιστήμιο Κύπρου.

Ιστορικό Αρχείο Αρσακείου. «Καλλιρρόη Σιγανού-Παρρέν και η «Εφημερίς των Κυριών». Ανακτήθηκε 18 Μαρτίου 2026, <https://history.arsakeio.gr/>

Νιρβάνας, Π. (1921, 7 Οκτωβρίου). Δυστυχισμένοι Άνδρες! *Εστία*.

Νιρβάνας, Π. (1926a, 9 Ιουνίου). Τα σκλαβάκια. *Εστία*.

Νιρβάνας, Π. (1926b, 25 Ιουνίου). Ανθρώπινα υποζύγια. *Εστία*.

Οικονομική Επιθεώρησις. (1876–1877). Υπηρετική Βιομηχανία. *Οικονομική Επιθεώρησις*, 4, τεύχη 37–48, 13–19. <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/>

Παπαντωνίου, Ζ. (χ.χ.). *Η θυσία*. Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών «ANEMH», Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Παπαντωνίου, Ζ. (χ.χ.). *Η ρίχτρα κι η σώστρα*. Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών «ANEMH», Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Παπαντωνίου, Ζ. Λ. (1927). *Διηγήματα*. Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών «ANEMH», Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ριζοσπάστης. (1920, 17 Μαρτίου). Αθήνα. Ψηφιακό αρχείο Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας.

Σκριπ. (1900, 30 Ιουλίου). Ζητεΐται παῖς ὡς ὑπηρέτης.

Σβώλου, Μ. (1924). *Η Ελληνίδα εργάτρια. Ο Αγώνας της Γυναίκας, 1*.

Ψηφιακό Αποθετήριο ΙΚΕΕ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Πρόσβαση 17 Ιουνίου 2026. auth.gr.

Ζυγούρας, Ξ. Δ. (1875). *Ελληνική οικιακή οικονομία: Θεωρητική και πρακτική. Συνταχθείσα προς χρήσιν των απανταχού ελληνικών παρθεναγωγείων*. Εκ του Τυπογραφείου Α. Κορομηλά.

Ζυγούρας, Ξ. Δ. (1887). *Εγχειρίδιον οικιακής οικονομίας*. Τύποις Ι.Σ. Κουρελιού και Α. Σελή. Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών «ΑΝΕΜΗ», Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Δευτερογενείς πηγές

Ελληνόγλωσσες πηγές

Αβδελά, Ε. (2004). Η ιστορία των γυναικών και του φύλου στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία: Αποτιμήσεις και προοπτικές. Στο Α. Μ. Κιτρομηλίδης & Τ. Ε. Σκλαβενίτης (Επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833–2002: Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας* (Τόμ. Β΄, σσ. 123–137). Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Αυδή-Καλκάνη, Ι. (2023). *Υπηρέτριες: Η πικρή ιστορία τους στην Ελλάδα*. Γκοβόστη.

Ζέη, Ελευθερία. «Όψεις του ελληνικού 19ου αιώνα: Ο μετασχηματισμός του καθημερινού». Στο *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα: Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, 153–176. Επιμέλεια Αντώνης Μωυσίδης και Σπύρος Σακελλαρόπουλος. Αθήνα: Τόπος, 2010.

Ζέη, Ε. (2020). *Υπηρέτριες και υπηρέτες: Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο, 19ος–21ος αιώνας*. Παπαζήση.

Ζεβελάκης, Γ. (2024, 5 Νοεμβρίου). Εφημερίς των υπηρετριών (1889): Μεσίται, λιμοκοντόροι και αποπλανηθέντες. *The Books' Journal*.

<https://booksjournal.gr/stiles/symptoseis/5050-efimeris-ton-ypiretrion-1889-mesitai-limokontoroi-kai-apoplanithentes>

Ιωαννίδης, Κ. (2020). *Υπηρέτριες και υπηρέτες: Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο, 19ος–21ος αιώνας*. Παπαζήση.

Κορασίδου, Μ. (1995). *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, ΕΙΕ.

Κορασίδου, Μ. (2010). Επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας κατά τον 19ο αιώνα. Στο Α. Μωυσίδης & Σ. Σακελλαρόπουλος (Επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19ο & 20ό αιώνα: Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία* (σσ. 23–35). Τόπος.

Μανιατέα, Τ. Α. (2025, 8 Φεβρουαρίου). Δούλες, υπηρέτριες, ψυχοκόρες – Σκιές στα υπόγεια. *Αθηναϊκό-Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων*.
<https://www.amna.gr/home/article/882635/Doules--upiretries--psuchokores---Skies-sta-upogeia>

Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2017). *Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού*. Πατάκης.

Μερόπειο Φιλανθρωπικό Ίδρυμα. «Ιστορικό του Μεροπείου». Πρόσβαση 18 Ιουνίου 2026. [Ιστορικό του Μεροπείου](#).

Πανταζής, Σπύρος, Ελένη Μαράκη, Μαρία Καδιανάκη και Εμμανουήλ Μπελαδάκης, επιμ. *Πρακτικά 1ου Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου Ι.Α.Κ.Ε.: Το Σύγχρονο Σχολείο μέσα από το πρίσμα των Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών: Από τη θεωρία στην καθημερινή πρακτική*. Ηράκλειο: Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, 2015.

Περί υπηρετριών και άλλων δαιμονίων (1880–1920). (2019, Μάιος). *Γυναίκες του τότε, γυναίκες του ποτέ: Έμφυλες μάχες στο γαλανόλευκο οικόπεδο* [Ανάρτηση σε

WordPress]. Μιγάδα. <https://migada71.wordpress.com/wp-content/uploads/2019/05/5-ce93cf85cebd-cf84cebfcf85-cf84cebfcf84ceb5.pdf>

Ράλλη, Ιωάννα Γ. «Δημόσια υγεία στην Αθήνα κατά την περίοδο 1870-1920». Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2019. <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2880982>

Ράμμου, Δ. (2012, 30 Σεπτεμβρίου). Τότε που οι υπηρέτριες λέγονταν και ψυχοκόρες. *αθηΝΕΑ*. <https://a8inea.com/tote-poy-i-ypiretries-legontan-ke-psychokores/>

Σαλίμπα, Ζ. (2020). *Υπηρέτριες και υπηρέτες: Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο, 19ος–21ος αιώνας*. Παπαζήση.

Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. «Αρχική.» *History.arsakeio.gr*. Πρόσβαση 16 Ιουνίου 2026. <https://history.arsakeio.gr/index.php>.

Χαντζάρουλα, Π. (2012). *Σμιλεύοντας την υποταγή: Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*. Παπαζήση.

Χιονίδου, Β. (2020). *Υπηρέτριες και υπηρέτες: Ιστορικά υποκείμενα και καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις στον ελληνόφωνο χώρο, 19ος–21ος αιώνας*. Παπαζήση.

Ξενόγλωσσες πηγές

Hantzaroula, P. (2002). *The making of subordination: Domestic servants in Greece, 1920–1945* (Doctoral dissertation, European University Institute, Florence).

Hionidou, V. (2005). Domestic service on three Greek islands in the later 19th and early 20th centuries. *The History of the Family*, 10(4), 473–489.

Koliopoulos, J. S., & Veremis, T. M. (2009). *Modern Greece: A history since 1821*. Wiley-Blackwell.

Liakos, A., & Doumanis, N. (2023). State and society during the interwar period (1922–1940). Στο *The Edinburgh history of the Greeks, 20th and early 21st centuries: Global perspectives* (σσ. 106–146). Edinburgh University Press.

Sarti, R. (2009). Who are servants? Defining domestic service in Western Europe (16th–21st centuries). Στο A. Fauve-Chamoux (Ed.), *Domestic service and European identity* (σσ. 1–39). CLEUP.

Thanailaki, P. (2013). Female education and women domestic servants in Greece in the second half of the 19th century. *Παιδαγωγικός Λόγος*, 19(1), 27–38.